

עץ הדר השלם – הראי"ה קוק

הערות של רבנים ותלמידי חכמים

א. הספר "עץ הדר" ומאבקו של הראי"ה קוק למען אתרוגים כשרים ולא מורכבים מארץ ישראל

בעת היותו של הראי"ה קוק רבה של יפו והמושבות שביהודה, הוא כתב את הספר: "עץ הדר – משא ומתן של הלכה ע"ד היתרון אשר לאתרוגים הכשרים המשומרים של אחינו בני המושבות באה"ק תוכב"א ופסולן של המורכבים". הספר יצא לאור בשנת תרס"ז וכולל עיון ודיון הלכתי מעמיק מאוד בסוגיות הבבלי והירושלמי ובדברי מפרשים ופוסקים ראשונים ואחרונים, בכל הקשור לנטילתו של אתרוג מורכב למצווה בחג הסוכות. כבר כמה מאות שנים קודם לכן, החלו להרכיב ייחור של עץ אתרוג על גבי כנה של לימון או חושחש. רוב מוחלט של הפוסקים אסרו ליטול אתרוג מורכב, וגם הראי"ה קוק תמך בעמדה זו, ואף נאבק למענה.

למאבקו של הראי"ה קוק למען נטילת אתרוג כשר ולא מורכב, היו שלוש מטרות

מרכזיות:

- א. לעורר מודעות על פסולם למצווה של אתרוגים מורכבים – אתרוג ולימון או מין אחר.
- ב. לעורר את היושבים בארץ ובחור"ל לקיים את המצווה ליטול ארבעה מינים בהידור ובכשרות, ושלא להיכשל באתרוג שהוא פסול לפי רוב מוחלט של הפוסקים.
- ג. לחזק את החקלאות היהודית ואת אחיזתם של החקלאים היהודים בארץ ישראל.¹

זהו הספר הראשון במשא ומתן של הלכה שפרסם הראי"ה קוק לאחר עלייתו ארצה בשנת תרס"ד.² בנוסף לספר, הוא גם כתב אגרות ותשובות הלכתיות רבות בנושא זה. הראי"ה קוק תמך ופעל לטובת חקלאים ואגודות חקלאיות שונות שישקיעו בגידולם של אתרוגים כשרים, ובמקביל עודד את הציבור הרחב לרכוש רק את האתרוגים הללו שגדלו בארץ ישראל.

1 על פועלו ומאבקו של הראי"ה קוק, לטובת אתרוגים לא מורכבים מארץ ישראל, וכן על הספר עץ הדר וקבלתו ע"י גדולי הרבנים, כתבתי בהרחבה במבוא לספר: עץ הדר השלם, עמ' 9-35.

2 כך ציין הרב צבי יהודה קוק, הקדמה למשפט כהן, עמ' יא.

באותם ימים היו קשיים גדולים לגדל אתרוגים כשרים לא מורכבים, כי לא היה מספיק ידע בוטני כיצד עושים זאת. לאחר למעלה ממאה שנים מאז שהראי"ה קוק פעל לטובת כשרותם של האתרוגים, ניתן לומר שמאבקו הצליח, וב"ה ברחבי ארץ ישראל כיום יש מטעים רבים שמניבים שפע של אתרוגים לא מורכבים, יפים ומהודרים, וכמעט ולא נמצא כיום בשווקים אתרוגים מורכבים. את אתרוגי ארץ ישראל הכשרים הללו מייצאים כיום לקהילות יהודיות רבות בחוץ לארץ.

ב. הוצאת הספר "עץ הדר השלם"

בשנת תדש"מ בהיותי אברך בישיבת "מרכז הרב" בירושלים, זכיתי להכיר לראשונה את הרב משה צבי נריה זצ"ל, ראש ישיבות בני עקיבא ותלמידו של הראי"ה קוק. הרב נריה רצה מאוד שכתבי הראי"ה קוק בענייני גמרא והלכה יהיו מוכרים וילמדו ויעיינו בהם, כמו שמעיינים ולומדים בכתביו הרבים בענייני אמונה. היה לו חשוב שהכול ידעו, שהרב קוק היה רב ראשי וראש ישיבה, תלמיד חכם גדול, למדן מעמיק, פוסק בכל תחומי ההלכה, ובעל ידע עצום בכל מקצועות התורה בנגלה ובנסתר.³ הרב נריה ביקש שאהדיר את הספר "עץ הדר" – לכתוב לו מקורות, מבוא ומפתח. בההדרה זו השקעתי מספר שעות בכל שבוע במשך כשנתיים וחצי (בשנים תשד"ם–תשמ"ו), עוד בימים בהם עדיין לא היו כלי עזר ממחושבים לאיתור מקורות וכפי שנפוץ ומצוי כיום. הרב נריה התענין כל העת בהתקדמות העבודה, וגם מסר לי צילומים של מכתבים שהיו ברשותו הנוגעים ל"עץ הדר". מכתבים של רבנים ותלמידי חכמים גדולים שהגיבו והתייחסו לתוכן הדברים של הרב קוק ב"עץ הדר".

הספר יצא לאור בקיץ תשמ"ו, בהוצאת מכון הרב צבי יהודה זצ"ל.⁴

מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא זצ"ל, הרב הראשי לישראל וראש ישיבת "מרכז הרב", ראה גם כן חשיבות רבה בהוצאת הספר במהדורתו זו, עודד וסייע מאוד. הרב שפירא נתן את אישורו וברכתו לקבל מהרב שלמה רענן זצ"ל הי"ד את צילום כתב היד של הספר "עץ הדר". בעת העיון בכתב היד, התברר שיש המשך

3 הרב משה צבי נריה כתב על כך בדברי ההקדמה לספר: ברורים בהלכות הראי"ה (בית הרב קוק, ירושלים תשנ"ב) ובו אסופת מאמרים של רבנים בני זמננו שדנו בכתביו ההלכתיים של הראי"ה קוק. גם בספריו הרבים אודות תולדות חייו והליכותיו של הראי"ה קוק, הוא כתב זאת מספר פעמים.

4 הרב משה צבי נריה כתב דברי הערכה על הידורו של הספר: "עץ הדר השלם" בספרו: בשדה הראי"ה (כפר הרא"ה ה'תשמ"ז), עמ' 551, וגם פרסם את המבוא ל"עץ הדר השלם" בספרו: ליקוטי הראי"ה (כפר הרא"ה ה'תשנ"ה), עמ' 41–63. ראה עוד בדברי הפתיחה לליקוטי הראי"ה, עמ' 5, מה שכתב על הידורו של הספר "עץ הדר השלם".

לספר שיצא לאור בשנת תרס"ז.⁵ חלק ממה שלא פורסם אז בספר, קבע הרב צבי יהודה קוק בשו"ת משפט כהן (סי' כד),⁶ אך היו עוד פרקים נוספים שעד אז לא פורסמו. הוספנו את הפרקים שלא פורסמו למהדורתנו (פרקים מט-נו) וקראנו לספר "עץ הדר השלם".

יש להוסיף ובהערכה רבה מאוד, את סיועו הגדול של ידידי הרב אברהם זק"ש הי"ו מירושלים, שעזר לי מאוד בעצות טובות בעריכת הספר, ובכתיבת המבוא ההיסטורי לספר "עץ הדר השלם". הוא גם פתח בפניי את אוצרותיו והראה לי מכתבים ותעודות הקשורות לספר זה.

בנוסף למכתבים ובהם התייחסות ותגובות לספר "עץ הדר", ששלחו רבנים ותלמידי חכמים לרב קוק, אותם קיבלתי מהרב משה צבי נריה זצ"ל, וכן מיבדל"א הרב אברהם זק"ש הי"ו, קיבלתי גם צילום תגובה שפורסמה בספר, מידידי הרב יצחק אמיתי הי"ו מטנא עומרים (לשעבר, מהישוב עצמונה בגוש קטיף ת"ו), וכן ידידי הרב ד"ר אלי גורפינקל, הראה לי תגובה מכתב יד שטרם פורסם. שוב תודה רבה לכל המסייעים. במשך השנים מצאתי עוד מספר תגובות והתייחסויות של רבנים לספר שהודפסו בספרים.⁷

5 להלן בסוף מכתבו של הרב נחמן גדליה בראדער, הוא כתב: "אחרי שהצעתי דברי בפני רבנו הגאון שליט"א הראה לי שהאריך בחלק שני בכ"י מספר עץ הדר שלא נדפס ממנו כל חלק א, ושם נתבאר הדברים ביותר בירור".

6 הרב צבי יהודה קוק, הקדמה למשפט כהן, עמ' יב.

7 להלן הפניה להרחבות הקשורות לספר "עץ הדר השלם". באות א (עמ' כב-כה) כתב הראי"ה קוק על הבדל מהותי בין פרטי תרי"ג מצוות שישראל חייבים בהן, לבין פרטי שבע מצוות בני נח שגויים חייבים בהן: "אצל בני נח הפרטים הולכים יותר מצד הטבע, ואצל ישראל הם מוגבלים ממצד קדושת דברי תורה. ויש על זה כמה הוכחות...". ההוכחות הן בנושאים הבאים: עריות, אבר מן החי, גיל הבגרות, שבת, כלאים; אות לו (עמ' קעח-קפג): מומי קרבנות; אות מ (עמ' קצב-קצה): לא תסור. ראה גם: הראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן, סי' כ (עמ' לג); שמועות הראיה - שמות, פרשת יתרו (מהד' תשע"ה), עמ' 288. הרב צבי יהודה קוק, ציין לעץ הדר אות א: שו"ת דעת כהן, הערות לסי' קנד (עמ' תמו); מצוות ראיה, הערות לחושן משפט, סי' א (עמ' ריא).

על הבדל זה בין ישראל לבין אומות העולם, כתב בהרחבה מו"ר הרב יעקב אריאל, "מצוות בני נח", שו"ת באהלה של תורה, ד, סי' כד (פורסם לראשונה: קובץ מתתיה - עשור ליי"ע נתניה, עמ' 85-100; ברורים בהלכות הראי"ה, עמ' 373-406 [מאמר מורחב יותר]). הוא הסביר את משמעות ההבדלים בין ישראל לבין בן נח בשבע הדוגמאות הללו, והוסיף עוד עשרים ושש (!) דוגמאות להוכיח את העיקרון שקבע הראי"ה קוק. על דברי הראי"ה קוק הללו, כתבו גם: הרב דוד מלינובסקי, "בענין שיעורים לבן נח", מלכות בית דוד, סי' לד; הרב פרופ' נחום רקובר, "דין טבעי ודיני יושר", שלטון החוק בישראל, עמ' 25-30; הרב מאיר ברקוביץ, "משפטים בל ידעום" - המערכת המשפטית שבין ישראל לנכרי", תחומין, יד, עמ' 165-199 (ושם בעמ' 173-175). נושא נוסף: בעץ הדר השלם, אות יד (עמ' עג-עד), דן הראי"ה קוק באפשרות לברך

ג. מענה למכתבים ותגובות לספר "עץ הדר"

באחד מהמכתבים שקיבלתי מהרב נריה, שבו הוא צירף את צילום דבריו של הרב צבי שוואדרון, בן הגרש"מ מברעזאן זצ"ל לספר "עץ הדר", כתב לי כך: "כללית אעיר שחשוב מאד להבליט את ההד שערור 'עץ הדר' ואפילו להקדים עיון בהשגות שהגיעו, וכדאי לטרוח ליישב כל חמירא בהן" (מכתב מיום א' דר"ח אדר ה'תשמ"ה). בנספח זה, מופיעים שמונה מכתבים של רבנים שהתייחסו או הגיבו לכתוב בספר "עץ הדר". אמנם לא יישבתי "כל חמירא בהן" כבקשת הרב נריה, כי אז היה צריך להסביר את דברי הראי"ה קוק, ולהסביר את דברי הרבנים שכתבו לו, והעניין היה מתארך מאוד. הוספתי דברים קצרים על הרבנים הכותבים, על הקשר שלהם עם הראי"ה קוק זצ"ל, ובאופן ממוקד בהקשר של כשרות האתרוגים ונטילתם בחג הסוכות. כמו כן רשמתי הפניות לדברי הראי"ה קוק במקומות בהם גם הוא כתב על תוכן הדברים מה שאותם רבנים כתבו לו.

סדר הרבנים הוא לפי התאריך בו הם כתבו מכתביהם / תגובותיהם, וכן בנוגע

לאילו פרקים בספר "עץ הדר השלם" הם מתייחסים:

1. הרב יעקב משה חרל"פ (תרס"ו) [2 מכתבים] [אות טו]
2. הרב משה נחום וואלנשטיין (תרס"ז) [כללי]
3. הרב שלום לייב אייזנבך (תרס"ז) [אותיות ז, ז, ח, ט, מו]
4. הרב אריה קמלהאר (תרס"ח) [אותיות ד, ז, ח, מג]
5. הרב חיים הירשנזון (תר"ע) [כללי]
6. הרב גדליה נחמן בראדער (תרפ"ג) [אותיות ה, י]
7. הרב נתן רבינוביץ (תרפ"ד) [אותיות א, ב]
8. הרב צבי שוואדרון (תר"צ) [אות ח]

על אתרוג מורכב ברכת 'ברוך רחמנא' (ברכות מ ע"ב). בעניין זה ראה בספרי: "ברכת 'ברוך רחמנא' ושהחיינו על אתרוג מורכב", חגי יהודה וישראל, עמ' 161-177.

הרב יעקב משה חרל"פ

הרב יעקב משה חרל"פ (נפטר בשנת תשי"ב), היה תלמיד חבר של הראי"ה קוק. שימש כר"מ בשיבת "מרכז הרב", ולאחר פטירת הראי"ה קוק שימש כראש הישיבה. היה גם רב שכונות שערי חסד ורחביה בירושלים. חיבר ספרים רבים: בית זבול - סוגיות בגמרא והלכה; מי מרום - ספרי אמונה על פרשות השבוע, מועדים, פרקי אבות ועוד.

הראי"ה קוק עלה לארץ בכ"ח באייר תרס"ד, ובחג השבועות, שהיה כמה ימים אחר כך, ראה אותו הרב חרל"פ - שהגיע ליפו לצורכי בריאותו - ואמר את ה"אקדמות" ונקשר אליו מתוך התפעלות, ומאז הוא נקשר אליו. הרב חרל"פ התכתב עם הראי"ה קוק פעמים רבות, וכן עם הרב צבי יהודה קוק. המכתבים פורסמו בחוברת: הד הרי"ם.⁸

להלן שני מכתבים בנוגע ל"עץ הדר", שנשלחו לראי"ה קוק, זמן קצר לאחר צאת הספר לאור.

מכתב ראשון

בעזה"י

שלמא רבה ונפישא, לכבוד האי גב"ר וקדישא הגאון הצדיק המפורסם פאר הזמן מוהר"ר אברהם יצחק הכהן קוק שליט"א, הרב דעיה"ק יפו והמושבות תובב"א

בסימן טוב ומזל טוב יהי' כלולת בתו הכלה תחי', עם ב"ז החתן יחי', יבנה מהם דור ישרים יתענג הדר"ג על צאצאיו שיהיו כמותו אמן כן יעשה ה'.⁹ ששתי כעל כל הון בספרו הנפלא "עץ הדר" שקבלתיו ביום המוגבל לאפריון בתו תחי', בו הראנו את ידו הגדולה ובקיאותו המבהילה בכולהי תלמודי בבלי וירושלמי, ספרא וספרי וכו' ראשונים ואחרונים. ועם כי עודני לא ירדתי בעומק בתרי אמריו הטהורים, בכ"ז לא אמנע מלהציע לפני כס הדרת קדושתו הערה קטנה שעלתה בלבי בעת קראתי בספרו דרך השקפה ראשונה.¹⁰

8 רשימת המכתבים שהראי"ה קוק שלח אליו: הרב פרופ' נריה גוטל, מכתבי הראי"ה, עמ' 110-111.
9 חתונת פרידא חנה, בתו של הראי"ה קוק עם ר' ישראל שמעון רבינוביץ' תאומים בן האדר"ת, התקיימה בבית הראי"ה קוק ביום חמישי, ט"ו בתמוז תרס"ז. הרב צבי יהודה קוק (צמח צבי מכתב ד, עמ' ה), בתאריך סיון תרס"ז כתב לרש"ט גפן: "בבית עתה מהומה ומבוסה [ע"פ ישעיהו כב, ה] לרגל ההכנות לחגיגתנו".

10 ראשיתו של מכתב זה צוטט ע"י הרב משה צבי נריה, בשדה הראי"ה, עמ' 327.

באות ט"ו [עץ הדר השלם, עמ' עה]: "ונראה דהרשב"א חילק בין מ"ע לל"ת דע"כ לא מצינו שיש כח ביד חכמים לעקור דבר מה"ת בשוא"ת, כ"א במ"ע דערל והזאה ואיזמל דהעמידו דבריהם (כיבמות צ [ע"ב]), אבל בל"ת לא מצינו וי"ל דס"ל דל"ת חמיר מעשה [וכפשטא דגמרא (בפ"ק דיבמות [ז ע"א] בסוגי דעליה) דאמרי' אע"ג דעשה דוחה ל"ת, מ"מ ל"ת חמור מינה, אלא חידוש הוא שחדשה תורה לענין דחויים], א"כ אין לנו להוכיח דגם במל"ת יהי' כח ביד חכמים לעקור דבר מה"ת בשוא"ת".¹¹

לא זכיתי להבין דבריו הקדושים. דהא מינה גופה דמצינו שעקרו חכמים בשוא"ת במ"ע, מוכח גם כן לל"ת החמיר, דהא גם בעשה דערל והזאה ואיזמל וסדין בציצית אם אינו מקיימם עובר בבל תגרע לדעת הרשב"א ז"ל, ואם כן מוכח דעקרו גם בל"ת. ועוד יש לדבר בזה עפ"י דברי הרמב"ן עה"ת (יתרו כ', א'), דעשין הם מגדר אהבה, והל"ת הם בגדר יראה, ואהבה גדולה מיראה.¹²

ועי' בספר דברי אמת קונטרס שישי בענין לאוין ד' פ"ה, ב' בד"ה עולה מן המקובץ, מה שדן שם ע"פ דברי הרמב"ן ז"ל, בצריך להאכיל לו דבר איסור ויש לפניו איסור לאו ואיסור עשה, מאכילין לו איסור לאו, דקיום עשה גדול מעבירת ל"ת (הגם דעבירת ל"ת גדול מעבירת עשה), ה"נ לענין לעקור ד"ת בשוא"ת, י"ל דכ"ש הוא לל"ת. אך דבזה אין אנו אחראין לומר דהרשב"א ז"ל קאי לשיטת הרמב"ן ז"ל.

ובקו' הטו"א, ע"ד הרשב"א ז"ל [עץ הדר השלם, עמ' עט] דייתחייב מלקות בביטול מ"ע למ"ד לאו שאין בו מעשה לוקין עליו? חשבתי לענ"ד עפ"י דברי הריטב"א ז"ל קידושין ל"ו בשם רבינו הגדול ז"ל לתרץ קו' התוס' למ"ל להש"ס לומר דאבידה ומעקה ושלוח הקן נשים חייבות משום דהוי מ"ע שאין הזמן גרמא, תיפוק ל' דאית בכל חד מינייהו ל"ת? דבהני אע"ג דאיתנהו ל"ת אין העיקר אלא העשה שבהם, ולא אתי ל"ת אלא לקיומי' דעשה. וכיון דעשה הוא עיקר, אילו היו נשים פטורות מן העשה היו פטורות מלאו שבו שאין הלאו אלא קיום עשה שבו ע"ש. וא"כ כ"ש בלאו דבל תגרע דלא בא אלא לקיומי' דעשה, פשיטא דאין לנו לשדות חיוב מלקות על העשה. דאדרבה, כיון דעל עשה ליכא

11 הרב צבי יהודה קוק, צמח צבי, מכתב סה, עמ' קסד, הזכיר את הדברים הללו שנכתבו בעץ הדר. ראה גם: חבש פאר, דף סח ע"א בהערה.

12 הרב יעקב משה חרל"פ, אגרות לראיה (מהד' תש"ן), עמ' נה, כתב לראי"ה קוק עוד דברים בסוגיית עשה דוחה לא תעשה. גם הראי"ה קוק עסק בסוגיה זו של עשה דוחה לא תעשה: שמועות ראייה - בראשית (מהד' תשל"ג), עמ' קיב-קיג.

חיוב מלקות, לא נאמר לגבי זה הלאו, כמו דלא נאמר הלאו לחייב נשים, אם היו פטורות מן העשה, וכמדומני שזה דבר נכון בס"ד.
טרם אסיים אפיל תחינתי לפני הדרת גאון קדושתו שיעתיר בעדי ואזכה לישב עה"ת במנוחת הרעיון, ותפילת צדיק כ"ב אינה חוזרת ריקם.
הנני מבקש הסליחה מהדר"ג, על השמטתי התוארים שכתבו עלי המסכימים,¹³ כי יראתי מאד מקנאת בני אדם בני גילי, ובל"ס¹⁴ דינני לזכות.
הכ"ד עבדו המשתחוה מרחוק מול הדרת גאון קדושתו שליט"א.
הצעיר יעקב משה בלאאמו"ר מוהר"ז זצ"ל חרל"פ

אפרוס בשלו' ידידי כלבבי החתן היקר הנעלה י"א כמוהר"ר חיים צבי יהודא הכהן קוק נ"י. גם אל כ"ת אשא ברכתי ברכת מז"ט וכו' וכו'.
בעל הדירה הסמוכה לחצרי שואל אותי אם יבוא כ"ת נ"י לפה לשכור דירתו, בעד שני ל"פ עד משך הבא. ימחול להודיעני בטובו. עוד חייב לי כ"ת "תשובה" על מכתבי הארוך ששלחתי כבר. בטח ישיבני בקרוב.
הס' "עץ הדר" שמעתי שמפליאים אותו פה. ובאמת כל מבין יאשרוהו, כי כמעט בכל אות ואות בלול כמרקחה שני התלמודים רש"י ותוס' ועוד ועוד.
הס' צבי לצדיק כנראה שיגמר בשבוע זו.
ידידו הי"ם הנ"ל

מכתב שני

בעזה"י פעה"ק ירושלים תובב"א י"ט מנ"א ג' עקב תרס"ז לפ"ק
לכבוד ידידי כלבבי חביבי יקרי החתן היקר והנעלה המופלג ומשכיל וי"א מו"ה
חיים צבי יהודא הכהן קוק נ"י
אחדשה"ט

...היום נזכרתי כי במכתבי לכבוד מר אביו הגאון שליט"א על ספרו עץ הדר,
כתבתי תי' לקו' הטורי אבן עפ"י דברי הריטב"א בשם הרמב"ן בקידושין דהל"ת
נאמרה לקיום העשה. ראיתי היום כי טעיתי בזה מאד, דבזה אינו מיושב קושית

---

13 בראש הספר "צבי לצדיק" (תולדות הגר"י מיכל שפירא זצ"ל) והערת הרב מ"צ נריה. ראה
מכתבו של הרצי"ה בעניין זה, צמח צבי, עמ' ד-ה.

14 ובל"ס ספק.

הרב משה נחום וולנשטיין

הרב משה נחום וולנשטיין (נפטר בשנת תרפ"ב) היה מראשי היישוב הישן ומייסד הבר"ץ של העדה החרדית בירושלים והראב"ד שלה. בדבריו במכתב זה הוא לא התייחס ישירות לדברים שנכתבו ב"עץ הדר". אלא כתב דברים שהתבררו לו בעניין, שנועדו ללמד זכות על הנוטלים אתרוג מורכב, אם כי הוא תמך במאבקו של הראי"ה קוק שיש ליטול אתרוג לא מורכב.

בעה"י, עש"ק בלק תרס"ז לפ"ק פ' ירושלים עיה"ק שלומא מן שמיא בכל יומא ומזלא טובא¹⁵ וגדלה טובא לכ' הרב הגאון הגדול המפורסם בתורתו ובצדקתו לו שם בגיבורים כקש"ת מוה"ר א. י. הכהן קוק, אב"ד ור"מ בעיה"ק יפו והמושבות ה"ו. ידיד ה' אף שאין אני מופנה ומלבד האיסורים המושלים בגופי תדיר, יהי שמו הגדול מבורך, זולת זה אין אני בקו הבריאות וקשה עלי הכתיבה, אף על פי כן לכבודו הגדול אני בא. קונטרסו הנכבד והבהיר האיר על עבר פני ועברתי על מקצתו במרוצה, כי קשה עתיקה מחדתה לעי' בסוגית הש"ס השייכים לדבריו הקדושים, וראיתי שכמעט לא הניח בזוית ופינה שלא האיר עליו. ואני בעונני זה שנים רבות, אשר הכינותי קונטרס לאורך ולרוחב דברי רבותינו, תשו' הרמ"א והאלשיך והב"ח והסמ"ע והשבו"י ועד האחרון מרן הב"א [=הבית אפרים] ושם למדתי זכות על כלל ישראל שלא יהיו נכשלים בעוון לא תשא וכו' בברכם על מורכבים, וסנסן קטן אביע לפניו, וז"ל [וזה לשוני]¹⁶ וראי' מהימנא לדבר זה דהא בב"ק עז ע"ב [-עח ע"ב] דגרסינן:

"גנב כלאים וטבחה, טריפה ומכרה - משלם תשלומי ארבעה וחמשה".

---

15 ביום חמישי, ט"ו בתמוז תרס"ז התקיימה חתונת בתו של הרב קוק (כאמור במכתבו של הרי"מ חרל"פ, הע' 1). מכתב זה נכתב למחרת החתונה, ביום שישי ערב שבת פרשת בלק, ועל כן מופיעה ברכת "מזל טוב".

16 מכאן ואילך עד הפסקה המתחילה במילים: "ובזה אשים כעת קנצי בדברי תורה..." אלו דברים מתוך אותו קונטרס בו הוא דן בתשובות הרמ"א, האלשיך, הב"ח, הסמ"ע, השכות יעקב והבית אפרים. הקונטרס השלם פורסם: הרב משה נחום וולנשטיין, אתרוג מורכב, צהר - אהל חינוך שבת ויו"ט, יג (תמוז תשס"א), עמ' צח-קכ. שם בעמ' קא-קב, זהו החלק מהקונטרס אותו הוא שלח לראי"ה קוק.

ופריך "כלאים - [כ'י יגנב איש שור או] שה' [שמות כא, לז] כתיב, ואמר רבא: זה בנה אב, כל מקום שנאמר 'שה', אינו אלא להוציא את הכלאים! שאני הכא, דאמר קרא 'או' [שמות שם] - לרבות את הכלאים".

ופריך: "וכל 'או' לרבות הוא? והתניא: 'שור או כשב' [ויקרא כב, כז] - פרט לכלאים, 'או עז' [שם] - פרט לנדמה! אמר רבא: הכא מענייניה דקרא, והכא מענייניה דקרא; הכא גבי גניבה דכתיב 'שור או שה' [שמות שם], שאי אתה יכול להוציא כלאים מביניהם, 'או' לרבות כלאים; גבי קדשים דכתיב 'כשב' ו'עז' [ויקרא שם], שאתה יכול להוציא כלאים מביניהם, או למעט הוא".

ופריך: "...אלא הא דאמר רבא: זה בנה אב, כל מקום שנאמר 'שה' אינו אלא להוציא את הכלאים, למאי הלכתא? אי לקדשים, בהדיא כתיב בהו 'שור או כשב' [ויקרא כב, כז] - פרט לכלאים!

אי למעשר, 'תחת' 'תחת' יליף מקדשים! ¹⁷ אי לבכור, 'העברה' 'העברה' יליף ממעשר! ¹⁸ אי נמי, נדמה אמרת לא, דכתיב 'אך בכור שור' [במדבר יח, יז] - עד שיהא הוא שור ובכורו שור, כלאים מבעיא?

אלא כי איתמר דרבא - לענין פטר חמור, כדתנן [בכורות יב ע"א]: 'אין פודין לא בעגל ולא בחיה, ולא בשחוטא ולא בטריפה, ולא בכלאים ולא בכוי".

ופריך: "ולרבי אלעזר דמתיר בכלאים, דתנן [בכורות שם]: 'ר' אליעזר מתיר בכלאים מפני שהוא שה', למאי הלכתא? אמר לך ר' אליעזר: כי איתמר דרבא - לטמא שנולד מן הטהור ועיבורו מן הטמא, ודלא כרבי יהושע, דאי ר' יהושע, משה כשבים ושה עזים נפקא ליה, עד שיהא אביו כבש ואמו כבשה. וטהורה מטמאה מי מיעברא? אין, דקיי"ל דאיעבר מקלוט, כר' שמעון.

17 במעשר בהמה נאמר: "כל אשר יעבר תחת השבט, העשירי יהיה קודש לה" (ויקרא כז, לב), ובקדשים נאמר: "והיה שבעת ימים תחת אמו, ומיום השמיני והלאה ירצה לקרבן אשה לה" (ויקרא כב, כז).

18 בבכור נאמר: "והעברת כל פטר רחם לה", וכל פטר שגר בהמה אשר יהיה לך הזכרים לה" (שמות יג, יב), ובמעשר בהמה נאמר: "כל אשר יעבר תחת השבט, העשירי יהיה קודש לה" (ויקרא כז, לב).

ועיין ברש"י [ד"ה וטהורה] ובתוס' [ד"ה לטמא] מה שפי' על שמא שנולד מהטהור ועיבורו מהטמא. ובחידושי הרשב"א [בבא קמא עח ע"א] הקשה על פי' התוס' רז"ל:

ותמיה לי לישנא דקאמר דלא כר' יהושע, דהאי לישנא משמע דפליג עליה בדינא, ומאי דאסר זה שרי זה, ולא אשכחן כהאי לישנא במשמעות דורשין.

ונראין דברי המפרשים דרבא אליבא דר' אליעזר במפיק בנין אב ד"שה" "שה" להוציא כלאים אלו, [דומיא] לטמא שנולד מן הטהור ועבורו מן הטמא לענין פטר חמור ולומר שאין פודין בו, ומכלל דמותר באכילה. דאי אסור באכילה פשיטא שאין פודין בו, וזהו דלא כר' יהושע דאלו לר' יהושע אפילו באכילה אסור.

ואין צריך לומר לפדיון פטר חמור ולא אצטריך בנין אב ד"שה" "שה" למעוטיה, ולר' יהושע בנין אב דרבא למעוטי פדיון פטר חמור [למעוטי] כלאים דעלמא הבא מעז ורחל וכו' ע"כ.

וכיון שזכינו לדברי הרשב"א הנ"ל אומר אני דיש לנו ראי' ברורה דבכל התורה כולה היכי דלא כתוב שה לא מפקינן כלאים אפי' מי שאינו מינו, אף לשי' התוס' בבכורות [ג ע"א ד"ה ור' יהודה] דאף בכל מילי אמרינן אף במקצתו במשמע, היינו לעניין שאר דברים כמבואר בתוס', אבל לענין כלאים אפי' מי שאינו מינו דיש לנו בנין אב דרבא כל מקום שנאמר שה אינו אלא להוציא את הכלאים, ומש"ה אין פודין פטר חמור בטמא שנולד מהטהור ועיבורו מן הקלוט משום דכתיב "שה", אבל אי לא הוא כתיב שה אלא כשב הוי יכול לפדות פטר חמור בטמא שנולד מהטהור ועיבורו מקלוט אף שכח אחר מעורב בו שנולד מהקלות ומרבינן ליה מגמל גמל תרי זימנא כמבואר בבכורות והוי מין טמא, וטמא וטהור לא הוי שני מינים, והנולד מן השה מן הקלוט לא הוי אלא מקצת שה, אעפ"כ אי לאו בנין אב דרבא הוא יכול לפדות בטמא שנולד מהטמא ומהקלוט, וכללא קיים לן מרבא דכל התורה כולה דכל היכא דכתיב שה אינו אלא להוציא מן הכלאים, א"כ היכי דלא כתוב שה אף כלאים בכלל, אף דלא הוי אלא מקצתו.

והלכך גבי אתרוג אין אנו יכולים להוציא את הכלאים ויחור של אתרוג שהורכב ע"ג לימון ונושא פרי למינו הוי אתרוג למצוותו וקשה לברך עליו. ואי קשיה למה דחיק לאוקימא בנין אב לרבא אליבא דר"א בטמא שנולד מהטהור ועיבורו מן הקלוט, למה לא אוקמא בכלאים שבא מן התייש ומן הצביה או הבא מן הצבי

ומין התיש דטעמא מאי התיר ר' אליעזר בכלאים מפני שהוא שה והיינו בכלאים הבא מן העז ומן הרחל משום דתרוויהו איקרי שה דכתיב "שה כשבים ושה עיזים" [דברים יד, ד] אבל לא בכלאים הבא מן הצבי ומן התייש. ולפי"ז משום דקיי"ל כריב"ל בבכורות דף ז [ע"א] דאין בהמה מתעברת מחיה ולא חיה מבהמה, חוץ מר' אליעזר ומחלוקתו שהיו אומרים חי' מתעברת מבהמה.¹⁹ לפי"ז ניחא נמי דלא תיקשי דהכי אמרינן אתרוג אפילו מקצת אתרוג ה"נ שהיו אומרים שהיו אומרים חי' מתעברת מבהמה. לפי"ז ה"נ לא תקשי כי היכי דאמרינן אתרוג אפי' מקצת אתרוג, ה"נ נתכשר אתרוג השותפין ונימא "לכם" אפי' מקצת לכם, דדוקא לענין כלאים אמרינן אפילו מקצתו במשמע משום בנין אב דבא, אבל לענין לכם לא אמרינן אפי' מקצתו במשמע כשיטת התוס' דלאו לכל מילי אמרינן אפי' מקצתו במשמע.²⁰

ובזה אשים כעת קנצי בדברי תורה ובגוף הדבר כוונת הדר"ג רצוי' מאד, אבל לפי בקיאותי בשבילי דארעא קדושה, אין אני רואה שום תיקון לזה עד ביאת מורח ודאין.²¹ ומלבד שלפי דעתי אינם בנמצא נטיעות כשרות לחשש ממזרות ואף שמרן הבית אפרים מתיר הנטיעות מהמורכבים מ"מ ראיותיו אינן מכריעות בעיני, ואין הזמן מסכים כעת לשעשע עמו. ואף את"ל שנמצא נטיעות כשרות מ"מ הבעלי גינות לא ישמעו לדברי חכמים שלא להרכיב מהמורכבים שהתיר הבית אפרים.

19 הרב צבי יהודה קוק, "מחלוקת במציאות", לנתיבות ישראל, ב, עמ' עה, אות לו, דן בדברי ר' יהושע בן לוי הללו, ובדברי ר' אליעזר ומחלוקתו.

20 דברי הרב וולנשטיין הללו מתייחסים לשו"ת הרמ"א, סי' קיז, שהשיב בנוגע לנטילת אתרוג מורכב, והוא דן שם בסוגיית "שה" ואפילו מקצת שה ובהשוואה לאתרוג מורכב ובסוף דבריו כתב: "...דלא אמרינן אתרוג ואפילו מקצת אתרוג. והנה לא אוציא לעז על הראשונים שנהגו לברך על אתרוג כזה במקום הדחק, מ"מ לא שבקינן היתרא לברך על אלו שלא בדוחק גדול". הרב וולנשטיין כתב בתחילת דבריו "שנראה לקיים דברי השואל בתשובת הרמ"א סי' קיז". בסוף התשובה כתב הרב וולנשטיין: "והנה אין אני תוקע את עצמי להתיר את המורכב חלילה, אלא שלפי הנראה אינו בנמצא אתרוג". הראי"ה קוק, עץ הדר השלם אות ג (עמ' כט) עסק מעט בסוגיה זו בהקשר לאתרוג מורכב, והזכיר זאת גם במקום נוסף (שו"ת משפט כהן, סי' קב): "גם יש להעיר כיון דקיי"ל (חולין ע"ט) שה ואפילו מקצת שה, והאחרונים למדו מזה לענין אתרוג ושאר דברים".

21 ע"פ סנהדרין צג ע"ב: 'והריחו ביראת ה' (ישעיהו יא, ג), ... רבא אמר, דמורח ודאין, דכתיב (שם ג-ד) 'ולא למראה עיניו ישפוט ושפט בצדק דלים והוכיח במישור לענוי ארץ' (שם ג-ד).

ורע עלי המעשה מבני המושבות לבטל מצוות שביתת שביעית שמפני עוון זה חרבה ארצנו,²² ואיך ישמעו לקולנו אם נאסור להם מה שהתיר הבית אפרים ונפלין ברוורבותא שימכרו בחזקת שאינם מורכבים ובאמת יהיו מורכבים ונכשלים בעוון ונכשלים גם בעוון גזל המקטרג בראש. א"ד הדוש"ת ומכבדו כערכו הר"מ הנישא משה נחום וואללענשטיין.

---

22 הרב וולנשטיין התנגד מאוד להיתר המכירה. ראה בכתביו: שו"ת בני משה, סי' קח. בפתח התשובה כתב: "הנה רב גדול אחד התיר מכירת קרקעות לגוי כדי להפקיעם מקדושת שביעית", ובמהלך התשובה הוא דן ומוכיח כנגד ההיתר. בסיום התשובה כתב: "לית דין ולית דין שאין במכירה כלום ועתידין ליתן את הדין".

הרב שלום לייב אייזענבאך

הרב שלום לייב אייזענבאך (נפטר בשנת תרע"ח). היה מגדולי תלמידי החכמים בירושלים. חיבר ספר: באר יצחק על סדר קדשים, ותכלת מרדכי על סדר טהרות. התכתב עם הראי"ה קוק בעניינים שונים.

שלום רב לאוהבי תורתך הוא ניהו כבוד הגאון וכו' מו"ה אברהם יצחק הכהן קוק שליט"א, יתן לו הקב"ה שיזכה לראות בבנין ציון וירושלים במהרה, ולראות בבנין ציון וירושלים במהרה, ולראות בנים ובני בנים עוסקים בתורה ומצות ה'. ספרו של ה"ג "עץ הדר" ראיתי לפי שעה, ואכתוב הערה קטנה, ונכסוף נכספתי שה"ג יכבדני בספרו. מש"כ הדרת גאונו באות ו' [צ"ל אות ז' – עץ הדר השלם, עמ' מב], אבל באמת הדבר תימא איך אפשר להקשות על הרכבת איסור וכו' הא אפשר להרכיב אילן מאכל באילן סרק שאין בו חילול וכו'. לא הבנתי, דהא הבית אפרים בעצמו שם [סי' נו] בד"ה אמנם כתב, ושם לקמן בד"ה והנה, הביא כן בשם הרמב"ן. רק הבית אפרים לא הונח לו בזה, דלפי דברי הירושלמי [סוטה ח, ה] שהביא שם בתו"ד גם הוד גאונו באות כ"ט, אי אפשר לאוקמי בזה דאם כן זה הוי כנוטע בתחילה ואין זה הרכבה ופשיטא דחוזר.²³

ואדכרתן מילתא מש"כ ב"ה מכבר על מה שראיתי ב"תל תלפיות" במחברת ששית בשם ר' שלמה אהרון ווערטעהיימאר נ"י, וז"ל ע"ד אשר חקר בענין הרכבת כרמים עם אמעריקאנישע גפנים, אי שרי למיעבד הכי, כיון שגפנים הללו אין עושים פירות, א"כ הו"ל אילן סרק שאסור להרכיבו עם אילן מאכל. הנה מלשון הירושלמי שהביא הבית יוסף ביורה דעה בסי' רצ"ה, מנין שאין מרכיבין אילן סרק על עץ מאכל או עץ מאכל על אילן סרק בשאינו מינו, משמע רק באינו מינו אסור אבל במינו שרי. אבל לפנינו הגירסה בירושלמי (כלאים א, ז) "תני מניין שאין מרכיבין עץ סרק על גבי עץ מאכל, ולא עץ מאכל על גבי עץ מאכל מין בשאינו מינו". וכן העתיקו הר"ש בפירושו והרא"ש בהלכות קטנות. ולפי זה יש לומר דשאינו מינו קאי רק על עץ מאכל אבל סרק עם מאכל גם במינו אסור, דכיוון שאינו עושה פירות אינו מינו מיקרי. ויעויין מספר האורה מרש"י ז"ל

23 הראי"ה קוק עסק בסוגיית הרכבת אילן מאכל על אילן סרק בכמה מקומות בעץ הדר השלם: אות ט, עמ' נד; אות כט עמ' קמג-קמד; אות ל, עמ' קמד-קמו; אותיות לה-לו, עמ' קע-קעז; אות מו עמ' ריז-ריח; שו"ת משפט כהן סי' כד אות ד.

שכתב שם בסי' מ"ה וז"ל: "מותר להרכיב אילנות מין במינו... אבל אילן שנושא פירות במין שאינו נושא פירות אסור להרכיבן זה עם זה, וכל שכן מין בשאינו מינו" עכ"ל. מפורש בהדיא דמאכל בסרק אסור אף במינו.

בהמשך המכתב הוא עסק בעניינים אחרים הקשורים להרכבת אילנות, ונושאים נוספים, ובסוף המכתב הוא כתב שוב:
נא ונא לשלוח לי ספרו הנחמד "עץ הדר"... ובאמת אתרוג כשר בפה קשה להשיג אם לא בכסף מלא, ומה יעשו העניים.²⁴

לאחר שהספר הגיע לידו, הוא כתב מכתב נוסף:

ב"ה

לכבוד הרב הגאון הגדול, ר' אברהם יצחק הכהן קוק שליט"א.
יתן לו הקב"ה שנת חיים ויכתבהו ויחתמהו בספרן של צדיקים ולכל משפחתו הרמה.

(מילואים למכתבי הראשון)

מה שכתב הדרת גאונו באות מ"ו, דבירושלמי סוטה [ח, ה] מבואר דאילן סרק עם אילן מאכל מין במינו מותר, אע"ג דקרבת עדה פירש כן, הלא בפני משה במראה הפנים האריך דאי אפשר לומר בכונת הירושלמי כן. והנה הבית אפרים בשאלה נ"ד פירש גם כן כקרבת העדה והביא ראיה מפסחים דף נו [ע"א] מהא דמרכיבים דקלים זה על זה. ולכאורה תמוה דאע"ג דאילן זכר אינו נושא פירות כמו אילן נקבה, אבל לא הוי בכלל אילן סרק. ויעויין בחידושי חתם סופר שנדפס בפה מקרוב, שעמד על רש"י שסותר עצמו מהא דכתב שם רש"י בדף נ [צ"ל נג ע"א בד"ה בדניסחני קץ], ויעויין ברש"י עירובין פרק בכל מערבין [כח ע"ב ד"ה בדניסחני]. ולולי דמסתפינא הייתי אומר שאלמלא שראה הגאון בית אפרים כתב יד של רש"י שנדפס מקרוב ע"י הרב באבער ונקרא ס' האורה, והעתקתי לשונו במכתב הראשון שמפורש להיפוך, לא היה כותב כן.

24 מכתב זה מופיע באגרות לראיה, עמ' סא-סב.

...וכן מוכח מהגאון טורי אבן בקונטרס אחרון בראש השנה [ט ע"ב] שהקשה על הר"ן [שם דכתב דיש לומר שהרכיב באילן סרק, דאי אפשר לומר דהגמרא מיירי בהרכיב באיסור, ותירץ דהר"ן מיירי במין במינו. ויעויין בשאגת אריה החדש בקונטרס חובת קרקע [סי' יד]. והא דלא הביא הרמב"ם הך דאילן סרק עם מאכל דאסור, צ"ל כמו שכתב הדרגת גאונו באות ל"ו דסמך על מה שכתב בהל' מעשר פרק י [הל' יד] דנקט שם שכותי מכלל ישראל אסור, כדמפורש בירושלמי.²⁵

בהמשך המכתב הוא עסק בנושא אחר, ובסוף המכתב כתב:

אלף תודות על מה שכיבדני הדרת גאונו בספרו הנחמד עץ הדר.

---

25 מכתב זה מופיע באגרות לראיה, עמ' סד-סה.

הרב יקותיאל אריה קמלהאר

הרב יקותיאל אריה קמלהאר (נפטר בשנת תרצ"ז). היה רב בפולין, לאחר מכן היגר לארצות הברית, ושימש כרב במספר קהילות בניו יורק. בשנת תרצ"ג עלה לארץ. באגרות הראיה מופיעות שתי אגרות של הראי"ה קוק אליו בנוגע לאיסור נטילת אתרוג מורכב. אגרת אחת, מתאריך: כ"ט בתמוז תרס"ט (אגרות הראיה, א, עמ' פז-פח) בה השיב לו הרב קוק שבכך שהוא פוסק שאתרוגי קורפו פסולים כי הם מורכבים, אין הוא מוציא לעז עליהם ועל אבותינו ורבותינו שיצאו בהם ידי חובה. ברור לו שבדורות הקודמים בירכו על אתרוגים כשרים, אבל עתה אתרוגים מהארץ ומחו"ל שאין עליהם השגחה הם מורכבים. באגרת נוספת, מתאריך: י"ב באדר ראשון תרס"ח (שם עמ' קמד-קמה) כתב לו הראי"ה קוק:

מכתבו וקונטרסו הנחמד קבלתי. ואין הזמן מסכים לפלפל בדברי תורה... ובנידון דידן לענין דינא אין שום נפקא מינה, כי על כל פנים רוב רבותינו האחרונים, משנים קדמוניות החליטו לאסור המורכבים.

אין בפנינו את המכתב והקונטרס שכתב הרב קמלהאר לרב קוק. הרב קוק כתב לו בהמשך האגרת שבעבר התירו פוסקים ליטול מאתרוגי קורפו כי אז היה ספק האם הם מורכבים, אך כיום ברור שהם מורכבים וכך גם אתרוגים הגדלים אף במטעים בארץ ישראל שאין עליהם השגחה. אדרבה, יש לחזק את ידי החקלאים בארץ ישראל ואת יישוב הארץ, בנטילת אתרוגים מארץ ישראל שמשגיחים עליהם ו"הנם הולכים וטובים במראיתם מדי שנה בשנה". הרב קוק האריך להסביר לו את הערך והחשיבות של נטילת אתרוגים כשרים מארץ ישראל.

אך על פי כן, נראה שהרב קמלהאר לא קיבל את הדברים, ובספרו: שו"ת ראש אריה, סי' כ (עמ' פב-קג), מופיעה תשובה שהוא השיב בחודש אלול תרס"ח, לתלמידיו מהישיבה בסטינסלב בראשה הוא עמד, שביקשו לשמוע חוות דעתו מה עדיף. יש להם אתרוגים שהובאו מארץ ישראל ו"למרות חיבתנו לארצנו הקדושה משאת נפשנו, לא נוכל לקחת אותם כי הנם בלתי יפים ובלתי מהודרים... ועתה הננו עומדים במבוכה אם לקחת אתרוגי ארץ הקדש ת"ו עם כל חסרונותיהם ומגרעותיהם ולשמוע בקול הרבנים שאסרו האתרוגים מקורפו ומפאראגיי, או לקחת את המהודרים מקורפו כדי לקיים מצווה מן המובחר ומצות 'זה אלי ואנוהו' כאשר קיימו וקבלו מאז ועד עתה יותר ממאה שנה כל רבותינו שבגולה ז"ל ולא חששו כלל לפסלם משום שהם מורכבים".

הרב קמלהאר כתב תשובה ארוכה לתלמידיו ובפתח התשובה הוא הציב את הדילמה באופן הבא:

שאלה גדולה שאלתם. עיניכם הרואות כי גאוני מדינתנו... לא באו לאסור את הקורפיים ולפוסלם, זאת לא יוכלו לעשות כי הם בעצמם יצאו בהם ידי חובה בכל שנה ושנה (ואולי גם היום עודם לוקחים אותם לצאת ידי חובה כהרגלם מאז)... אמנם שאלתכם היא שאלה גדולה גם כלפי חובבי הישוב, שגם הם צריכים לעמוד עליה אם מצוה מן המובחר של "ולקחתם לכם פרי עץ הדר" ומצוות "זה אלי ואנוהו" נדחים מפני חיבת ישוב הארץ או דלמא מצוות הדר ו"זה אלי ואנוהו" קודמות.

מסקנתו היא שאמנם יש עדיפות לאתרוגי ארץ ישראל מאחר שהפרישו מהם תרומות ומעשרות, ומפני קדושת הארץ ומפני מצוות יישוב ארץ ישראל, אך אם האתרוגים מחו"ל יפים יותר, יש להעדיף אותם. הוא התבסס על כך שגם בזמן המקדש אם לא מצאו קרבנות ציבור או קרבנות יחיד מובחרים מארץ ישראל, היו מביאים מחו"ל "אילים ממואב" (תוספתא מנחות ט, ג; מנחות פז ע"ב; רמב"ם הל' איסורי מזבח ז, ב).²⁶ במהלך התשובה הוא התייחס מספר פעמים לדברים שנכתבו בעץ הדר. הרב קמלהאר, שמר על קשרי ידידות עם הרב קוק, ובאגרת (בתאריך: כ"ז תמוז תרפ"ה) ל"ועד הנכבד לישיבה המרכזית העולמית" הוא כתב ש"ידידינו הרב ר' יקותיאל ארי' קאמעלהאר שליט"א הוא כעת באמעריקא, ובמכתבים כתב לנו שהוא רוצה להמסר לעבודת הקדש הזאת של מכונת הישיבה הקדושה".²⁷ להלן ההתייחסויות הישירות בתשובה לספר "עץ הדר".

26 בתוספתא (מנחות שם) נאמר: "אילים ממואב, עגלים משרון, כבשים ממדבר, גוזלות מהר המלך". ייתכן ולא גדלו אילים כלל בארץ ישראל, ועל כן הביאו ממואב. בנוגע לאתרוגים, עיקר ההבחנה הוא בין אתרוגים כשרים לא מורכבים אותם יש ליטול לבין אתרוגים מורכבים אותם אין ליטול, ולא משנה היכן הם גדלו. כמובן יש עדיפות לאתרוגים כשרים ולא מורכבים מארץ ישראל. אך אם אדם צריך לבחור בין אתרוג לא מורכב מחו"ל לבין אתרוג מורכב שגדל בארץ ישראל, ברור שעליו לקחת אתרוג הכשר שגדל בחו"ל. אתרוג מורכב לא כשר ואין זה משנה היכן הוא גדל. טענת הראי"ה קוק הייתה שהמציאות בחו"ל השתנתה ואתרוגים שאין עליהם השגחה הם מורכבים. ומכיוון שבארץ ישראל יש מטעי אתרוגים שמשגיחים עליהם שלא ירכיבו אזי יש ליטול את האתרוגים הללו בנוסף למעלות הייחודיות שיש באתרוגים שגדלים בארץ.

27 אגרות הראי"ה ד, אגרת א' שלו. ראה עוד: שם אגרת א' שט (עמ' רלט). הראי"ה קוק הזכיר את פועלו של הרב קמלהאר לטובת ישיבת 'מרכז הרב', שם אגרת א' שלז (עמ' רנח).

עמ' צ-צא: הגיע לידי קונטרס "עץ הדר" מהרב הגאון מוה"ר אברהם יצחק הכהן קוק האבד"ק יפו, וראיתי [אות ד] שהביא קושית הבית אפרים שו"ת סי' נז על דברי הלבוש לפי מה שכתב שמורכב פסול למצוה דמאיס משום שנעבדה בן עבירה כמו שפסול לגבוה, אם כן איך יפרנס מה דבעי ר"ל (ע"ז מז ע"א) "המשתחוה לדקל לולבו מהו למצוה... מי מאיס למצוה או לא". וכתבו התוספות [ד"ה מי] דבעיא זו אינה רק לכתחילה ובדיעבד כשר. הרי מבואר דמה"ת לא מיפסל נעבדה בו עברה למצוה רק מדרבנן, דבדאורייתא אין חילוק בין לכתחילה ודיעבד כמו שכתב התוס' גיטין ג ע"ב [ד"ה וכל]. והגאון מוהר"א ידחה ראיתו דיש לומר שבאמת הוי פסול מן התורה, אולם הכי שאני כיון דמדמינן ליה לגבוה, ובקדשים הלא בעינן שינה עליו הכתוב לעכב [זבחים כג ע"ב, ועוד], ע"כ גם הכי מחלקים בין לכתחילה ודיעבד. ואע"ג דבקדשים נעבד פסול אפילו בדיעבד בל"ס יש קרא על זה לעכב, אבל במצוה דמדמינן לגבוה לא מצינו על זה קרא לעכב אינו פסול בדיעבד אע"ג דפסולו מן התורה. עכ"ד.

ולפענ"ד זה אינו, דהא דנעבד פסול למזבח אפילו בדיעבד הוא משום שהפסול הוא מה"ת ובדאורייתא אין לחלק בין לכתחילה ודיעבד. והא דבקדשים "שינה עליו הכתוב לעכב" זהו דוקא בקדשים שכבר נתקדשו ובדינים שאינם נוהגים רק בקדשים, אבל בדברים הנוגעים על חלות ההקדש בעת שהבהמה עדיין חולין בזה לא בעינן שינה עליו הכתוב לעכב, רק אמרינן "כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד אי עביד לא מהני", כמבואר במס' תמורה דף ה-ו בסוגיה דכל מקום דאמר רחמנא לא תעביד, דפריך לרבא דאמר אי עביד לא מהני ממקדיש בעלי מומין למזבח דבדיעבד קדיש ומתמורה דבדיעבד קדיש ולא משני ליה דשאני התם דבקדשים בעינן שינה עליו הכתוב לעכב, והיינו משום דאנו דנין על חלות ההקדש אזלינן בתר מעיקרא שהוא חולין ולא על שם סופו שיהיה הקדש. ועל כן מקשי' דאי נימא דבכל התורה אי עבד לא מהני לא יחול ההקדש ע"ש.²⁸

עמ' צד: וראיתי בקונטרס "עץ הדר" באות ז' שתמה על דברי בית אפרים דאם איתא דכל דמינכרא ע"י העלים והפירות לא בטלה אם כן אפילו בהרכבת היתר נמי משכחת ליה דלא ליבטל שהרי רש"י פירש דהרכבת היתר יש גם כן הבדל במראה הפרי כי ישנם כמה וכמה מינים שאינם דומים זה לזה ומכל מקום אינם

---

28 הראי"ה קוק המשיך לדרון בהשוואה שבין הרכבה לבין נעבד במקומות נוספים בעץ הדר השלם: אות יז (עמ' צב); אות כב (עמ' קטו); אות לג (עמ' קס); אות מז הע' 7-8; אות מח ד"ה אמנם; שו"ת משפט כהן עמ' קסח.

כלאים זה בזה, ואם כן למה לא משני הש"ס דמשכחת לה במין בשאינו מינו דהיתר, ועל כן הוכיח מזה דאין מראה הפרי ראייה. ע"ש.

ולפענ"ד אישתמיטתיה דברי הירושלמי הנ"ל דבאמת בירושלמי [סוטה ח, ה] מתרץ כן דמשכחת לה ילדה בזקנה דהיתר דלא בטלה כגון בהרכיב תאנות שחורות עם תאנות לבנות, ודו"ק.²⁹

עמ' צה: ומה שכתב שם הנ"ל באות ח' דמכל מקום מידי ספיקא לא נפקא דמ"מ יש כאן תערובת של שני כוחות, של עיקר ושל ענף, ולא עדיף מכוי שלא הכריעו בו חכמים אם הוא חיה או בהמה או שהוא מין חדש, וכמו כן הכא שמא הוא מין חדש לא לימון ולא אתרוג. עכ"ד.

הנה ברש"י ז"ל (סוטה מג ע"ב) ד"ה מרכיב מבואר שהיחור נושא פירות ממין אותו אילן שניטל ממנו ע"ש... והערני חכם אחד שלפי דעת חכמי הבוטאניקה שלהצמיח פרי חדש צריכים להרכיב את אבקת זרע הפירות ואז יצא מהן מין חדש, אבל לא ע"י הרכבת יחור באילן. ולפי זה יש לחלק בין זה לבין כוי שלא הכריעו בו חכמים, דדוקא כוי שזרע האב וזרע האם מתערבים יחד הרכבה מזגית אפשר שיצא מין חדש, וכן גם בפירות אם מרכיבים אבקת זרע של הפירות, יוכל לצאת מין חדש, אבל בהרכבה שכנית כמו יחור באילן, אם כי הרכבה גורמת עוז ממין החזק אל הרפה, לא שתשתנה ע"י כך כדי להוציא מין חדש.³⁰

עמ' צח: וראיתי בקונטרס "עץ הדר" אות י"ג [צ"ל: אות מ"ג] שהביא את דברי רבינו יונה [ברכות לא ע"ב מדפי הר"ף ד"ה ורבינו מאיר] וכתב דרבנו יונה לא קאמר אלא היכא שנשתנה ע"י קלקול שאז כיון שבעת שנתקלקל פקע איסוריה, וכשמקבל צורה אחרת מותר. ומביא ראי' לזה ממ"ש הר"ן [עבודה זרה טז ע"ב מדפי הר"ף ד"ה מיסרח סרי] גבי דבש אי משום איעורבי מסרח סרי ע"ש.

וכבר נתווכחו בזה הגאונים האדירים החתם סופר (יורה דעה סי' רנז) והמהרש"ק ז"ל (טוב טעם ודעת, קמא, סי' רמה אות ג)... ולפי"ז בנידון דידן סגי שהשתנה הלימון למין אתרוג ע"י הסימנים המוכיחים על זה, וכשר לצאת בו ידי חובת מצוה מן התורה ולא בעי שיתקלקל מקודם.³¹

29 הראי"ה קוק דן מספר פעמים בדברי הירושלמי הללו: עץ הדר השלם, אותיות כט-לא (עמ' קמג-קנ); אות לג (עמ' קנז-קסב); אותיות לה-לז (עמ' קע-קפג).

30 ברור שמהרכבה לא יוצא מין חדש לגמרי, אך הוא לא המין המקורי. והתורה ציוותה לקחת "פרי עץ הדר", והמסורת היא שזהו האתרוג, ולא אתרוג בתוספת מין אחר.

31 הראי"ה קוק דן בדברי רבנו יונה והר"ן באריכות רבה בעניין: עץ הדר השלם, אותיות מג-מה (עמ' רב-רטז). הוא חזר על העיקרון לפיו יוצאים ידי חובה רק באתרוג, ולא באתרוג בתוספת מין אחר.

הרב חיים הירשנזון

הרב חיים הירשנזון (נפטר בשנת תרצ"ה),³² פעל בירושלים ולאחר מכן בתורכיה. אחר כך שימש במשך כמה עשרות שנים כרבה של העיר הובוקון שבניו ג'רזי. חיבר הרבה ספרים: מלכי בקדש [שישה חלקים], חידושי הרח"ה ועוד. היה בקשר עם הרב קוק והעריך אותו מאוד.³³

הרב הירשנזון כתב ספר שו"ת הלכות עולם, ובו תשובות הלכתיות בנושאים שונים. יש לציין, כי ספר זה, שטרם הודפס,³⁴ לא בא להורות הלכה למעשה אלא להציע את עמדתו לפני חבריו הרבנים. הנושא של סימן כח: אתרוג מורכב. לדעת הרב הירשנזון ניתן להתיר לכתחילה להרכיב רוכב על גבי כנה של לימון בתנאי שניטעה מראש על מנת לשמש בסיס להרכבה זו. הוא טוען שגם מי שאינו מקבל את חידושו צריך להתיר לברך על אתרוג שגדל באילן מורכב. הוא מתבסס על משא ומתן הלכתי וגם מוסיף שע"פ המחקר הבוטני אין השפעה כלל של הרוכב (הענף העליון) על מאפייני הפרי שצומח מן הכנה (הענף עליו מרכיבים). ההרכבה מחזקת את העץ אך לא את הפרי, ומאחר שכך, האתרוג הוא אתרוג גמור וניתן לברך עליו גם ביום הראשון.

מספר שנים אחרי שהוא כתב את התשובה בעניין אתרוג מורכב, הוא עיין בספר "עץ הדר", והוסיף לתשובה את הפיסקה הבאה שם הוא חזר על עיקרי טענתו בנוגע לאתרוג מורכב.

הלכות עולם (כתב יד המחבר), סימן כח סעיף ז, עמ' 420

ז) ובהיותי בחשון שנת "עתר" [שנת תר"ע] בפילדלפיא, מצאתי בבית ידידי הגאון ר' אריה דוב לעווענטאהל נ"י³⁵ קונטרס "עץ הדר" מהגאון ר' אברהם קוק

32 י"ז באלול תרצ"ה - שבועיים לאחר פטירת הראי"ה קוק.

33 כגון: הר"ח הירשנזון, חידושי הרח"ה, חלק ב-ג, תשובה למכתב כד; מלכי בקדש, חלק ד, עמ' 4-13, ועוד. הראי"ה קוק, אגרות הראיה, ד, שנות תר"פ-תרפ"א, אגרת לה, עמ' מד-מח; עמ' שנ-שנא, ועוד.

34 הרב ד"ר אלי גורפינקל, מהדיר ועורך את הספר, ובטובו הראה לי את דבריו אלו של הרב הירשנזון, שהגיב על דברי הראי"ה קוק בספר עץ הדר. תודתי מסורה לו.

35 הרב דב אריה לוונטל היה אב"ד פילדלפיא ונשיא אגודת הרבנים דארה"ב וקנדה (נפטר בשנת תשי"ג). היה בקשר עם הרב קוק, וסייע רבות בהשגת מימון לרכישת המגרש לבניית ישיבת "מרכז הרב". ראה: אגרות הראיה, ד, שנות תר"פ-תרפ"א, אגרת לב, ירושלים תשע"ח, עמ' מ;

שליט"א³⁶ אשר נדפס בשנת תרס"ז. קונטרס גדול מן ששים שנים דפים על דבר איסור אתרוגים המורכבים. וכמעט שכל הקונטרס צריך לבקורת חזקה בכל פרטיו, אך בדרך כלל הוא סובב על ציר מתעה מחסרון ידיעה בחכמת הבוטעניק, באמרו שעצם טבע המין תלוי רק בהשרשים,³⁷ וכתב שהוכחה זו פשוטה וברורה בשכל הישר א"א שתזוז ממקומה אפי' [לו] אם תמצא איזה ראיות ע"ד הפלפול לעומתה.

והדבר ממש בהפך בטבע, ומבואר גם בדברי ראשונים ז"ל שהבאתי. ובנפול היסוד נפל כל בנין הקונטרס, וכפי אשר נודעתי מחכמי הבוטעניק, אין שום חלק מן השורש בהפרי של הענף, והשורש אינו מועיל רק לחזק את העץ ולא להפרי, ובזה נפל גם החשש של אלו החושבים זה לחסר מפני שמין אחר מעורב בו ובאמת אין שום מין אחר מעורב כלל בהפרי, והוא אתרוג גמור ואין עליו שום חשש אפי' [לו] ביום ראשון.

כאמור, פיסקה זו נכתבה בשנת תר"ע, כשלוש שנים לאחר שהספר "עץ הדר" יצא לאור. לא ידוע לנו על דברים שכתב הרב הירשנזון אחר כך באופן ישיר לראי"ה קוק בסוגיית אתרוג מורכב, אף שהם שמרו על קשר מכתבים גם בשנים שאחר כך.

שם לד, עמ' מב-מד; אגרות הראיה, ו, שנת תרפ"ג, אגרת פט, ירושלים תש"פ, עמ' צ. ראה עוד: הרב פרופ' נריה גוטל, מכתבי ראי"ה, עמ' 129, פריטים 563-564.

36 הרב קוק שלח את הספר עץ הדר גם לרבנים בארה"ב (עץ הדר השלם, מבוא עמ' 29) וניתן לשער ששלח עותק גם לרב לוונטל, שעימו עמד בקשר.

37 עץ הדר השלם אות ו, עמ' לט.

הרב נחמן גדליה בראדער

הרב נחמן גדליה בראדער (נפטר בשנת ת"ש) היה תלמיד חכם ירושלמי. הוא היה קרוב מאוד לראי"ה קוק, ואף פעל למען בואו של הראי"ה קוק לכהן כרבה של ירושלים (אגרות הראיה ג, עמ' שג-שה). הראי"ה קוק כתב לו דברי ברכה חמה על ספרו "רוח הגן", בו הוא השיג על דברים שנכתבו ב"עץ הדר", וכן כתב דברי ברכה על ספרו "גן ירושלים" (הסכמות הראיה, מהד' תשמ"ח, עמ' 13-14, 31-32; מהד' תשע"ז עמ' נז, ריז).³⁸

הרב בראדער גם התמחה בבוטניקה ונחשב למומחה, ובמיוחד במה שקשור לאתרוגים מורכבים. הרב יהושע לייב דיסקין והרב נפתלי הרץ הלוי רבה של יפו, סמכו עליו בכל הקשור לכשרות אתרוגים (רוח הגן, דף פב, א). לדבריו רוב מוחלט של האתרוגים שהיו אז בארץ ישראל היו מורכבים. הוא ציין בדבריו מספר פעמים שהוא לא בא להתיר אתרוגים מורכבים, אך הוא בא ללמד זכות על הנוטלים אתרוג מורכב, כי "אם נלך ע"פ דעת המחמירים תשתכח תורת אתרוג" (שם דף פג, א). מי שהפנה אותי לדברי הרב בראדער, היה ידידי ר' יצחק אמיתי, מטנא עומרים, ותודתי נתונה לו.

רוח הגן, דף פד ע"ב - פו ע"א

ויותר נפלא על רבינו הכהן הגדול מאחיו הגאון הנפלא בכל רא"י קוק שליט"א בספרו הנכבד עץ הדר, שהוא באמת ירד לגנים בדעתו הרחבה ופירש כנפיו על אחינו בית ישראל במושבות ונקיט להם שוקא שיקנו אותם דוקא. מי יאמר חלילה אחרת, כי כן ראוי לכל אחינו השוכנים בגולה לקחת במחיר יותר גבוה אתרוג א"י מאתרוגי יונים שמרכבים במין גרוע חאשחאש, מה שהליט תחת אדרתו וקורא אתרוגים כשרים בלתי מורכבים, איה הם? ואנה נמצאים הלוא כולם מן זרע המורכבים. ואם מסכים להיתר בית אפרים הרי מבואר שביית אפרים לא ידע רק מהרכבה של זמנים הקודמים. ובכ"ז יחזק במעונו הלא רבינו חותר להחמיר נגד המתירים, ואיך אחז בקולו של הבית אפרים,³⁹ אחרי

---

38 הראי"ה קוק, אגרות הראיה, ב, אגרת תכו (עמ' עז) כתב לו: "ידידי הרב בגדול בתו"י יר"א ושלם מו"ה גדלי' נחמן בראדער".

39 הרב אפרים מרגליות, שו"ת בית אפרים, אורח חיים סי' נו, דן בהרחבה רבה בסוגיית אתרוג מורכב ומסקנתו "שהאתרוגים הבאים בזמנינו מאי קורפו או ממקום אחר שידוע שהם באין ממקומות שבעלי גנות ופרדסים מגדלים אתרוגים למכור אין לחוש להם לפוסלם מדין מורכבים ומותרים לברך עליהם לכתחלה אפילו שלא בשעת הדחק אם לא שרואים שנשתנה הרכבה ויצא

שהגאונים המחמירים אוסרים הגידולים כהגאון בעל גט מקושר, או כב"ש או כב"ה בקוליהן וחומריהן [ע"פ עירובין ו ע"ב, ועוד].

ואגב אעיר על מה שנתתי עיני על דבריו בסימן יוד, מדמה אתרוג לשופר שציפהו זהב אם נשתנה קולו מחמת זה אמרינן שאין זה קול שופר [ראש השנה כז ע"ב], וכאן אפילו אם ניזל בתר כל הקולות שאפשר לומר שאין כאן צד איסור מצד ההרכבה דעבירה וכיוצ"ב ונאמר ג"כ שאזלינן בתר נופו. אבל מ"מ אנו רואים שהמורכבים יש להם תואר אחר משאינם מורכבים. ומביא בשם הירושלמי סוכה [ג, א] מ"יום תרועה יהיה לכם" (במדבר כט, א) [מכל מקום, ובכ"ז שינוי מעט פוסל, וק"ח על אתרוג שהקפידה התורה על המין בודאי פסול מעט שינוי.⁴⁰

האמנם באמת אין שינוי באתרוגים רק מן האתרוגים אשר דברו בהם חז"ל והיום כל האתרוגים שוים, אם כי נמצאים שינויים לפי המקום והזמן, ועם כ"ז יש לדון אולי שופר הכל יודעים וברור בחז"ל שם שופר, והשקלא וטריא בגמרא [ראש השנה כז ע"א] נגד שופר של פרה אם נקרא ג"כ שופר כמו של איל, ולכן שינוי פסול.⁴¹ אבל אתרוג עדיין לא נתברר והגמרא [סוכה לה ע"א] מפלפל "ואימא של פלפלין" וכו'.⁴² וכן כתב הרא"ש הסברא פ' לולב הגזול סי' י"ד "אבל אתרוג לא אתפריש בהדיא וקסבר איניש דפריש או רימון פרי עץ הדר הוא",⁴³

מתמונת אתרוג לגמרי שאז יש לחוש שהוא מתולדת הרכבה ראשונה אבל אינו מצוי כלל". הרא"ה קוק דן בדברי הבית אפרים במספר מקומות בעץ הדר השלם (אותיות ב, ה, כז, לט), וכן בשו"ת משפט כהן סי' כד, שהוא חלק מחלק ב של הספר עץ הדר (הרב צבי יהודה הכהן קוק, משפט כהן, הקדמה עמ' יב, כתב שסימן כד נערך על ידו ולא היה כן במקור; ראה במבוא לספר עץ הדר השלם, עמ' 35). הרא"ה קוק לא תמך בעמדת הבית אפרים.

40 עד כאן מדברי הרא"ה קוק באות י.

41 הדיון בגמרא שם הוא בשאלה מה הטעם של חכמים שפסלו שופר של פרה. אכן בתחילה נזכר בגמרא ששופרות כשרים הם אלו שנקראים שופר וקרן, ואילו קרן של פרה נקראת קרן אך לא נקראת שופר. אך אין השוואה בין קרן של פרה לקרן של איל. המקרה שציפו את השופר בזהב ובשל כך הוא פסול, לא קשור כלל לדיון מדוע לפי חכמים קרן של פרה פסול.

42 יש מסורת ברורה ש"פרי עץ הדר" הוא האתרוג ולא פירות אחרים וכך גם בנוגע לשלושת המינים האחרים. זהו הדבר העיקרי שקובע את כשרותו של הצמח למצווה, אלא שבאמצעות הסימנים ניתן לברר ולדייק את מה שכתוב בתורה, אבל לא הסימנים הם אלו שקובעים את כשרות המין ואת הגדרתו. כך כתב הרמב"ם (הקדמה לפירוש המשנה, מהד' הר"י שילת, עמ' לח) וכך כתבו ראשונים נוספים. ראה בשיעור יז: איזהו ערבה ואיזהו צפצפה, ובהפניות לדברי הרא"ה קוק בספר עץ הדר שביסס זאת עוד.

43 דברים אלו הם מדברי הראב"ד. הרא"ש שם ציטט את דברי הראב"ד וחלק עליו. מכל מקום כוונת הראב"ד לומר שמאחר ולא כתוב במפורש בתורה מהו "פרי עץ הדר" יהיו אנשים שיטעו ויחשבו שאם

ואם כן מאן מפיס לומר אם הפרי הזה נקרא אתרוג והוא פרי עץ הדר, שאנחנו לא נאמר עליו שזהו האתרוג? אחרי שנאחז הקולות איך נדחה אותו, שהתואר שלו כמו אתרוג שמכנה אותו לכשר בלי הבדל.⁴⁴

הפרש יש בין אתרוגים הישנים והחדשים, ע"פ הקבלה [=המסורת] מתאר לנו והיום ג"כ נמצאים כאלה שר' עקיבא הביא אתרוג על כתיפו והנקה בשתי ידיו כשר [סוכה לו ע"ב], וזה רחוק מהמינים האלו שמלמד עליהם זכות של כשרים, ואין בהם שום הפרש והבדל מן האתרוגים שאנחנו אומרים עליהם שהם בודאי מורכבים וקו"ח פריכא הוא.⁴⁵

...ורבנו מביא עוד בסימן ה' מדברי הה"מ מהלכות לולב [מגיד משנה, הל' לולב ח, א] דס"ל דהרמב"ם גורס באשרה דמשה לענין מצהב"ע וס"ל דמיירי בנטעו בתחילה לכך, היינו כיוון דנתהווה עיקר האילן ע"י עבירה אפילו כשלא נעשתה עכשו ע"י העבירה.⁴⁶ אם כן הוא הדין גבי מורכב חשיב כי האי גוונא מצהב"ע, אלא דזהו רק אם נאמר דיש כאן איסור לבן נח וכו' ע"ש.

לא נמצא אתרוג, אז ניתן ליטול פריש או רימון כדי שלא תשתכח תורת אתרוג. אך זו טעות של בני אדם רגילים, לא של חכמים. חכמים בוודאי יודעים ש"פרי עץ הדר" הוא אתרוג ולא פרי אחר.

44 כאמור, המסורת בנוגע לאתרוג היא ברורה. הניסיון לערער את המסורת, ולאפשר ליטול כל פרי שהוא דומה לאתרוג בצורתו החיצונית הוא לא נכון. יש מצבים נוספים בהם פרי האתרוג לגביו יש מסורת ברורה הוא יפה ונקי, ובכל זאת הוא יהיה פסול - גזול, של אשרה, עיר הנדחת, ערלה, ועוד (סוכה לד ע"ב).

45 אכן, כיום רוב מוחלט של האתרוגים אינם גדולים. אתרוג גדול כמו זה שהביא איתו ר' עקיבא לבית הכנסת אינו מצוי, ונראה שגם אז זה היה מקרה יוצא דופן, אם כי בעבר היו אתרוגים גדולים בארץ ישראל. ראה בשיעור יט: אתרוג קטן, אתרוג גדול, ומידות המינים האחרים, ובהערה 6. העובדה שכיום אין כמעט אתרוגים גדולים, לא מכשירה אתרוגים שהם פסולים בשל היותם מורכבים.

46 המגיד משנה (שם) כתב כך: "ונ"ל שהוא [=הרמב"ם] גורס כאן משום מצוה הבאה בעבירה כקצת נוסחאות. וטעם האשרה היא שעיקר נטיעתה להיות האילן נעבד. וזהו פירוש באשרה דמשה ר"ל שהזכיר משה. וכ"כ רבינו שם [הל' עבודה זרה ח, ג] 'אילן שנטעו מתחלה שיהא נעבד אסור בהנאה וזו היא אשרה האמורה בתורה' עכ"ל. וכיון שנטיעת האילן מתחלה היתה להיות נעבד, בדין הוא שיפסל, משא"כ בעכו"ם. זהו דעת רבינו וצ"ע". אכן הרמב"ם בפירושו המשנה (סוכה ג, א) כתב במפורש: "מצוה הבאה בעבירה אינה מצוה, ולפיכך לולב הגזול ושל אשרה ושל עיר הנדחת פסול. וזו האשרה היא שיהא האילן עצמו נעבד, ויתבאר לך חלוקי האשרות בעבודה זרה. וכבר ידעת אמרו יתעלה 'ולא ידבק בידך מאומה מן החרם' (דברים יג, יח)". רבנו מנחם המאירי (בית הבחירה, עבודה זרה מז ע"ב) הסביר: "באשרה פירשו הם בעצמם שנטעה מתחלה להיות האילן עצמו נעבד כפירוש גדולי הרבנים". הרב נחום רבינוביץ, יד פשוטה, הל' סוכה ח, א (עמ' תתכב) כתב שהעבירה המדוברת היא מה שנזכר בפירושו המשנה (בהמשך) 'ולא ידבק בידך מאומה מן החרם', וכפי שהרחיב הרמב"ם בספר המצוות לא תעשה כד-כה, ובהל' עבודה זרה פ"ז ה"ב.

ולא זכיתי להבין דבריו, מה דמיון מצהב"ע [מצווה הבאה בעבירה] של הרכבה לאשירה שנטע מתחילה לכך, שני סברות הפוכות הם. אצל אשירה שנטע מתחילה לכך, אינה נאסרת מצד פעולת הנטיעה כי אם ע"י מחשבה לעבודה זרה, ואין לה שעת הכושר וכתותי מכתת שיעורא ואשריהן תשרפון, ולכן לא יצא אפילו בדיעבד, אף שבעבודה זרה בדיעבד יצא לרבא (סוכה לא ע"ב) יען שבעבודה זרה הסברה נותנת שהיה לה שעת הכושר שמתחילה לא נאסר החומר טרם שנעשה עבודה זרה.⁴⁷

לא כן בהרכבה, עיקר האיסור הוא הפעולה של ההרכבה מה איסור יש אם נטע מתחילה ע"מ להרכיבה במחשבה, המחשבה אינה אוסרת, שגם הפירות מותרין באכילה לאחר כל המעשים של הפעולה והמחשבה, וכשנטל לצאת בו עבירה כבר נעשה. ומצד פעולת ההרכבה ג"כ לא נאסר שנאמר שמהרכבה זו בא האתרוג למצווה כמו בגזילה לפי סברת התוס' (סוכה ל ע"א [ד"ה משום]) את זה לא נוכל לומר כאן כי גם בלא ההרכבה אם יטע להיחור במקום אחר בארץ ג"כ יוצא האתרוג, כל עיקר של ההרכבה לא להביא האתרוג אל המציאות, כי אם לחזק את האילן שיתקיים בשרשיו אבל האתרוג ממילא נתגדל בהנטיעה בכל מקום שהוא.⁴⁸

וכל עיקר החששה משום מצהב"ע, למה לא נעשה כפשטת הגמרא ברכות מז ע"ב שר' אליעזר שחרר עבדו לצרפו לעשרה שעיקר מצוה תפילה בעשרה דרבנן, ורק משום מצוה דרבים עשה מצהב"ע לכתחילה וכש"כ כאן מצוה דאורייתא ודרבים בעד כלל ישראל ועבירה אין כאן כ"א ספיקא דאחרונים, וכבר נעשה מעשה של הרכבה ע"י גוי ואין כאן מראית עין, ולעומתם הרבה דעות לברך עליהם לכתחילה, ויש מי שאומרים שהם מין אחד והסימנים מתאימים בדומה להם וכולו כשר. והתוס' שאמרו בסוכה (דף ל ע"א [ד"ה מתוך]) "מתוך שיוצא בשאול יוצא בגזול - הכא דווקא שהוא מדרבנן לא חיישי משום מצהב"ע". ואצל ר'

47 כך הסביר הכסף משנה את הרמב"ם שם שחלק על המגיד משנה. המגיד משנה לא כתב שהסיבה היא משום "מיכתת שיעוריה" ושהאשרה עומדת להישרף. לפיו, הסיבה היא שהנוטע טע את העץ על מנת לעבוד אותו וזו עבירה בפני עצמה. המשך המשפט: "ואין לה שעת הכושר וכתותי מכתת שיעורא ואשריהן תשרפון..." הוא לא לפי המגיד משנה.

48 כוונת הראי"ה קוק בעקבות דברי המגיד משנה היא שיש להשוות בין איסור נטילת לולב מאשרה לבין נטילה של אתרוג מורכב. בשניהם העבירה נעשתה בשלב מקדמי ולא בעת נטילת הלולב או האתרוג. בלולב של אשרה העבירה נעשתה בעת הנטיעה, ובנוגע לאתרוג מורכב, העבירה נעשתה בעת ההרכבה. בדברים אלו חלק הרמב"ם על התוספות (סוכה ל ע"א ד"ה משום) שלפיו מצווה הבאה בעבירה הכוונה היא שהמצווה עצמה מתקיימת בעת שעושים פעולה של עבירה.

אליעזר בברכות [מז ע"ב] פריך הגמרא "מצהב"ע? יען שאצל ר' אליעזר עשה המצהב"ע לכתחילה ובסוכה בדיעבד שכבר נעשה מעשה להכי לא חיישי למצהב"ע שהיא דרבנן, ג"כ כדברי התוספות בסוכה דף ט [ד"ה ההוא]. ואף שבתוס' גיטין (נח ע"א)⁴⁹ אמרו לענין ברכה ראוי להחמיר יותר וחשוב מצוה הבאה בעבירה כי אין זה מברך אלא מנאץ, שם מיירי בעבירה דאורייתא הרי שגזל סאה והרים ממנה חלה, והוא בעצמו מזכיר שם שמים אין זה מברך אלא מנאץ, וכן לא יברך ברכת המזון כדעת הב"י [או"ח סי' קצו, א], וכן אין מזמנין על מי שאכל טבל אף שטבל טבול מדרבנן בעציץ שאינו נקוב, כי כן מבואר במעדני יום טוב בברכות [ז, ה] שכל דבר איסור הרי כאילו לא אכלו. וא"כ כוונת המשנה שאומרת אין מזמנין כאלו אומר איננו נכנס בגדר זימון כי לא אכל, והלשון הזה שגור כמו בנדרים (כט ע"א) בשיטת בר פדא הובא בר"ן מירושלמי לכשיקצצו אין להם פדיון, כלומר אין צריכות פדיון, וכן בב"מ (ק"ב ע"א) "מאי אינו עובר? איננו בתורת לעבוד". וכן בזבחים כא ע"ב למחר אינו מקדש אמאי? ותירץ אינו צריך לקדש. וכן בבכורות (ה ע"א) א"ל לא קדשו, לא הוצרכו לקדש. וכן בחולין (דף מט ע"ב) לר"א אין חוששין לזרע אב, ושה אפילו מקצת שה לא אמרינן. וגומר רש"י בלשונו כלומר ליכא למימר בה. אם אין חוששין לזרע אב אזי לא ילחץ לנו לומר שה ואפילו מקצת שה, והרי כולו כשר. וא"כ נאמר כאן שאין כאן מצוה כאילו לא עשה, כ"ז שעושה איסור דאורייתא או אף איסור דרבנן בעצמו והרי היא מצוה הב"ע, ובכאן ליתא כל הני אם נאמר בכאן עבירה עשה הגוי ואינו נראה לעין, שהאתרוג גידולו על עץ הדר, ואפילו חיישין לזרע אב, נאמר שה ואפילו מקצת שה וכל ההיתרים, כי הרי הוא שעת הדחק. ואי משום תיעוב הרי הסמנים מראים שהן מין אחר.

אחרי שהצעתי דברי בפני רבנו הגאון שליט"א הראה לי שהאריך בחלק שני בכ"י מספר עץ הדר שלא נדפס ממנו כל חלק א, ושם נתבאר הדברים ביותר בירור.⁵⁰ והנטיעה של האתרוגים המשומרים נעשו ע"י השגחה שנלקחו הגרעינים מהאתרוגים הפראים שהם גדלים בגדלות כמו אבטיחים והם ודאי שאין בהם שום הרכבה. ואם ימשיכו אחינו האכרים את הטיפול בנטיעה בצורה זו, יהיה באמת אפשר להמציא לנו אתרוגים בלי שום פקפוק.

49 צ"ל: נה ע"א תוס' ד"ה מאי טעמא.

50 כאמור בדברי הפתיחה, על מהדורת הספר: עץ הדר, שיצא בשנת תרס"ו נכתב מחברת א. בספר עץ הדר השלם, הוספתי את מחברת ב, למעט דברים שהתפרסמו ממחברת זו בשו"ת משפט כהן סי' כד. בחלק מהדברים הללו בהם עסק הרב בראדער, עסק שם הראי"ה קוק.

הרב נתן ראבינאוויץ

הרב נתן ראבינאוויץ היה רב קהילה בברוקלין ניו יורק, בארצות הברית. בכ"ג באדר א' תרפ"ד יצא מרן הראי"ה קוק זצ"ל לארצות הברית בראש משלחת רבנים. בביקור השתתפו גם הרב אברהם דב שפירא מקובנא בעל ה"דבר אברהם", והרב משה מרדכי אפשטיין ראש ישיבת סלבודקה בעל "לבוש מרדכי". הביקור נמשך תקופה ארוכה עד חודש חשון תרפ"ה.⁵¹ במהלך הביקור בארה"ב נפגש הראי"ה קוק עם הרב נתן רבינוביץ, והרב נתן לו כמתנה שני ספרים. אחד מהם היה "עץ הדר". הרב נתן רבינוביץ, כנראה לא הכיר את הספר, אף שהוא יצא לאור כבר בשנת תרס"ז, כשבע עשרה שנים קודם לכן. והוא שלח מכתב זה לרב קוק.

ב"ה יום א' ל"ו לעומר תרפ"ד

שלום רב לכבוד הגאון הגדול פאר הדור והדרו, רבים הולכים לאורו, והוא כהן לאל עליון [בראשית יד, יח], גדולי הדור אליו יום יום ידרשו [עפ"י ישעיהו נח, ב], ותורה מפיו יבקשו [עפ"י מלאכי ב, ז], עוטה מעיל המעלות והמידות שהתורה נקנית בהן, שלשלת היוחסין, כקש"ת מרן אברהם יצחק קוק נ"י, ראב"ד בעיה"ק ירושלים תובב"א שלמא יסגא!

כבוד גאונו הראה לי חיבה יתירה בתתו לי את שני ספריו מעטי הכמות ורבי האיכות, טרדתי הרבה לא נתנה לי לעיין בשניהם, ועיינתי רק באחד זהו "עץ הדר" אשר כשמו כן הוא, עץ שתול על פלגי מים [ע"פ תהילים א, ג], הנובעים מים התלמוד, ענפיו מרובים ופרותיו מתוקים, אילן עומד בא"י ונופו נוטה לחו"ל דכו"ע בתר עיקרו אזלינן [ע"פ מכות יב ע"א]. – קצרה ידי מלמדוד את עמקו ורחבו של הספר הקטן הזה המלא ענינים עמוקים ושיטות רחבות מני ים, ועתה הנה נודע לי כי פי שנים ברוחו של כבוד גאונו, ממתנייתא דרב ששת ומפלפולא דרב חסדא [ע"פ עירובין סז ע"א]. עברתי על דברי קדשו פעם במרוצה ופעם בעיון עד שענ"ד משגת.

51 על הביקור בארה"ב: אגרות הראיה ד, עמ' קפה-רז; הרב משה צבי נריה, ליקוטי הראי"ה, עמ' 246-237.

באות א' מה שטען כבוד גאונו על הלבוש אם ב"נ מצווים על הרכבת אילן, לא אכניס את ראשי תחת זרם ראיותיו שמביא כבוד גאונו בכחו הגדול בבקאות ובחריפות לסתור דעת הלבוש.⁵²

אבל מאות ב' ואילך במה שתמה כבו"ג על בעל הלבוש, ודאתא עליה מכלל "מה שתיעבתי לך", לפרש"י בחולין דף קיד [ע"ב ד"ה הרי הוא] אפילו שלא נעשה התועבה ע"י עצמו כ"א ע"י עכו"ם או קטן, או אפילו מאליו בלי שום מעשה, א"כ אפילו לא יהיה ב"נ מצווה על ההרכבה, יהיה המורכב ג"כ אסור מטעם כל שתיעבתי. ע"כ.

אם אמנם שלא מצינו בפירוש בדברי רש"י אשר הזכיר כבו"ג "או אפילו מאליו בלי שום מעשה".⁵³ אך ע"ז אוכל להצדיק את כבוד גאונו, כי ע"כ כוונת רש"י כך היא: בהתחלה צריכים אנו לדקדק מנא ליה לרש"י לפרש אפילו ע"י עכו"ם או ע"י קטן, ומי הכריחו לפרש כן, למה לא פירש כפשוטו: אם בישראל הוא בעצמו אסור לאוכלו מכל מה שתיעבתי לך הרי הוא בבל תאכל? – אכן לכאורה קשה על רב אשי מה בא זה ללמדנו? וכי לא ידע מתנא דבי ר' ישמעאל וכי כעורה ששנה תנא דר"י מן ג' פעמים לא תבשל, כקושית הש"ס על ר"ל מרבי, עיי"ש [חולין קטו ע"ב]. וכי רב אשי יחלוק על התנאים? – אשר ע"כ נלע"ד כי רב אשי ידע שפיר מתנא דבי ר' ישמעאל ולא לחלוק בא כי אם להוסיף עליו. שתנא דבי ר' ישמעאל יליף מג' פעמים לא תבשל הכתוב בתורה, אחד לאיסור בישול, דהיינו שלא תבשל בשר בחלב אפילו שלא לצורך, כי הבישול עצמו אסרה תורה. ואחד לאיסור אכילה שלא תבשל לאכול דהיינו אכילה, והוציא אכילה בלשון בישול, משום שדרך בישול אסרה תורה. ואחד לאיסור הנאה בפ' ראה דכתוב "לגר אשר בשעריך תתננה... או מכור לנכרי.. לא תבשל גדי..." [דברים יד, כא], כלומר לא תבשל קודם שתננה לגר או שתמכור לנכרי דהיינו הנאה. כל זה אנו למדים מן לא תבשל ג' פעמים, אבל רק אם בישראל בעצמו אסרה התורה, הבישול לבד וגם אכיל' ע"י בישול או הנאה ע"י בישראל, מנין לאיסור אכילה או הנאה אף אם התבשל ע"י אחר או ע"י איזו סבה שתהיה. ע"ז קאמר רב אשי למנין לבב"ח

52 לבוש מלכות (לר' מרדכי יפה, אר"ח סי' תרמט סעי' ד). לפיו, אתרוג מורכב פסול למצווה מאחר שנעשתה בו עבירת כלאיים, גם אם הרבר נעשה ע"י בן נח. הראי"ה קוק דן בספר עץ הדר במספר מקומות בדברי הלבוש (אותיות א-ה, יז-כג, לו-מ, וכן במשפט כהן סי' יג, יד, כ, כד).

53 אכן משפט זה אינו מופיע ברש"י. אך הרא"ם (דברים יד, ג) הביין ש"כל שתיעבתי" הוא רק כשנעשה ע"י מישהו ולא כשנעשה מאליו. בספר עץ הדר (אותיות יח-יט), דן הראי"ה קוק בדבריו.

שאסור באכילה, כלומר: בב"ח שכבר נעשה בב"ח ע"י איזו סיבה, מנין שאף זה אסור באכילה דכתוב "לא תאכל כל תועבה" [דברים יד, ג] מה שתיעבתי לך הרי הוא בבל תאכל. ורש"י נזהר מזה, ע"כ פירש אפילו ע"י עכו"ם או ע"י קטן, וה"ה מאליו בלי שום מעשה, כי ע"ז קאי רב אשי וק"ל. ודברי כבוד גאונו צדקו בזה. אבל לא זכיתי להבין דברי קדשו דאתא עלי' מכח "לא תאכל כל תועבה", מה שייכות האיסור של הרכבת האילן ללאו ד"לא תאכל כל תועבה"? הא בלאו זה כולל רק דברים שהם בלא תאכל, כמו פסולי המוקדשים, הצורם אזנו של בכור, או בב"ח שכולם בני אכילה, וע"ז נאמר כל מה שתעבתי לך בל תאכל, אבל איך נאמר לאסור אתרוג למצוה אם גדל ע"י איסור הרכבה משום "כל מה שתיעבתי לך" הרי הוא בבל תאכל, הלא אין בזה שום אכילה ואף הנאה אין כאן, כי מצוות לאו ליהנות ניתנו? לא על כבוד גאונו לבד תלונתי גם על הגאון בעל בית אפרים אשר פלפל בזה גם הוא.⁵⁴

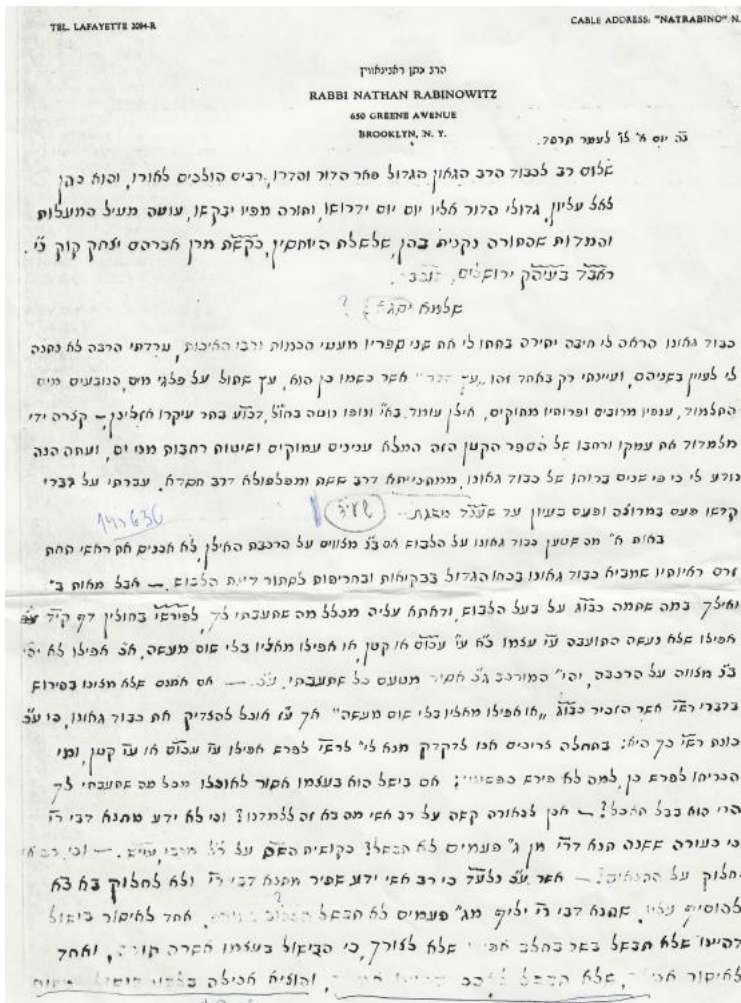
ויותר תמיהתי על הגאון הנ"ל אשר טען על הלבוש: היכן מצינו דבר שמותר מן התורה ואנן ניקום ונאסר משום דמאיס? הלא מצינו כעין זה בש"ס ב"ק דף צ"ד ע"א שמסיק הגמרא דכו"ע סברי שינוי קונה ולכל אחד יש טעם מיוחד וב"ש סברי גבי אתנן דאסור, ע"כ לא אמרי ב"ש התם אלא לגבוה משום דמאיס. ע"כ. הרי חזינן דגם התורה אסרה דבר משום דמאיס ובלאו הכי הי' ראוי להיות מותר, משום דשינוי קני. אעפ"י שאין הלכה כב"ש, לכה"פ מב"ש נשמע שאין מקום לתמיהתו של הגאון בעל בית אפרים.⁵⁵

54 בשו"ת בית אפרים (סי' נו ד"ה אמנם בע"ה) אכן מתפלפל בזה עם דברי הלבוש. יש לומר שאמנם הפסוק "לא תאכל כל תועבה" עוסק באיסור אכילה של תועבה. אך הדיון בדברי רש"י הוא לא בכך, אלא אם דבר שמוגדר "תועבה" הוא כזה רק אם התועבה נעשתה ע"י אדם, בר חיובא או שלא בר חיובא, או גם אם נעשה ממילא. כידוע, יש דברים נוספים שמוגדרים בתורה כתועבה, והם אינם בהכרח דברים המיועדים לאכילה. עבודה זרה נקראת כך "ולא תביא תועבה אל ביתך" (דברים ז, כו); עריות - "ולא תעשו מכל התועבת האלה" (ויקרא יח, כו) ועוד. מכאן שהאיסור משום "כל שתיעבתי" אינו מתייחס רק לאיסור אכילה. דיון בהרכבת כלאיים מצד תועבה, נמצא בעץ הדר באותיות המצוינות לעיל בהע' 2.

55 גם לעניין זה התייחס הרא"ה קוק בעץ הדר השלם (אות יז, עמ' צב; אות כב, עמ' קטו; אות לב, עמ' רכב; אות מ, עמ' רכו-רכז) ובמשפט כהן (עמ' קסח). תשובת הרא"ה קוק לשאלה זו היא, ששם מדובר על מקרה שנתן לה אתנן חיטין ועשאתן סולת, זיתים ועשאתן שמן, ענבים ועשאתן יין, ששם אכן השינוי קונה אבל הדבר מאיס לגביה. אלא ששם "לא גרמה העבירה עצם עליית הדבר למצוה. אבל עבירה שגורמת עצם מהות המצוה, יש לומר שלעולם אימא"ס" (עמ' צב). הרכבת כלאיים למצוה היא במהות הדבר, ועל כן היא מאוסה. במקרה כזה הכול מודים בדבר, לא רק בית שמאי.

ברצוני הי' להציע לפני כבוד גאונו את אשר חידשתי בע"ה באותו ענין לענ"ד, כמנחת העני אשר יובא לפני הכהן, אבל יען שכבוד גאונו טרוד מאד בענינים נשגבים, לא אוכל להעמיס עליו רב דברים, וע"כ אקצר הפעם, ואסיים בתפילה קצרה בעד כבוד גאונו - יתן לך כלבבך, וכל עצתך ימלא. זו תפלה מה שאין מתפללין לכל אדם (מדרש תהילים כ)

דברי המשתחוה אל מול הדרת גאונו, ומוקירו בערכו הרם, ומכבדו בכבוד גדול, ודורש בשלומו כתלמיד לרב נתן בהר"י ראבינאוויץ רב בחברה ש"ס דברוקלין ור"מ בישיבה דברוקלין

הרב צבי שוואדרון

הרב צבי שוואדרון היה בנו של הרב שלום מרדכי הכהן שבדרון, המהרש"ם. ע"פ תוכן המכתב הוא עסק במסחר באתרוגים.

ב"ה ה' לסדר השמר מפניו ושמע בקולו תר"צ לפ"ק השוכן בציון והבוחר בירושלים יגביה דגלו עד רום השמים כנשר העולה בכנפים יופיע מן השמים ברכת חיים לרב ספרא וטוביינא דחכימא נחל נובע מקור חכמה ה"ה הגאון הגדול החכם ושלם הוא ניו ראש המורים הר המוריה שממנו יצאה הוראה, לו דומיה תהילה, נחמד מכל אדני פז וסגולה, רבן של כל בני הגולה ע"ה פ"ה כמוהר"ר אברהם יצחק הכהן שליט"א אב"ד הראשי בעיר ירושלים תוב"ב.

אף כי אנכי קוף לפני ענק לבוא לגשת עד הלום, אין הלום אלא מלכות, מאן מלכא רבנן, אבל תמכתי יסודותי, כי במקום גדולתו שם ענוותנותו, ובפרט הלכה למעשה וכתלמיד שואל לפני הרב לאמור ילמדנו רבינו.

וזה החלי. הן זה איזו שנים אשר אנכי עוסק במסחר אתרוגים וכל חפצי ומאווי הוא לתמוך את עניי ועובדי ארצנו הקדושה תוב"ב שיקחו רק אתרוגי ארצנו תוב"ב לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל וכן הוא רצון אאמ"ר הרב הגאון וכו' זלה"ה האבד"ק ברעזאן בעל מחבר ספר משפט שלום ודעת תורה וגילוי דעת ושו"ת מהרש"ם ועוד ועוד.

ומאז עוד בשנת תרס"ו יצא בקו קולמסו בתשובתו הנדפס בקונטרס פרי עץ הדר, ועוד הפעם נדפס מאיש א' הרב המגיד ר' לייב קארעטץ וכתב שם שהוא מברך רק על אתרוג מאה"ק תוב"ב ואך בתנאי שהעידו בפניו שאיננו מורכב. וגם ראיתי באוצר ישראל שמעכת"ה אסר אז ג"כ את אתרוגי אי קורפו, והתיר אתרוגי ארצנו והועד שאינם מורכבים ח"ו.

והן בשנה העברה הבאתי כמו בכל שנה אתרוגי אה"ק אשר שלח איש עתי, ויען שהיו אז השערוריה ר"ל הביא איתו הכשרים ותעודות שהאתרוגים מגנות ופרדיסי ועובדי ישראל ונהניתי מאד כי קלעתי אל המטרה, אך ליכא שמחה בלי ערבוב תוגה. בא איש א' הדר בארץ הקדושה והוא בעצמו בעל פרדסים ואתרוגים ובתוך אחד השיחים סיפר לפני, מסיח לפי תומו, שכל אתרוגים הן מאה"ק והן מחו"ל המה מורכבים, ואתרוג שאינו מורכב לא נמצא בעולם והוא

בעצמו שאל בעת הנטיעה וייעצו אותו להרכיב ע"י ערבי (ומאין נמצא ההיתר הלא איני יודע), אבל כן הי'. ואם אמר יאמר מי שאינם מורכבים, הוא שקר מוחלט, כי אילן שאינו מורכב אינו נושא פירות מהודרים, וגם אינו חי רק זמן מועט. הכלל העולה שאין בנמצא בכל העולם אתרוג שאינו מורכב. ועל שאלתי מה יענה על דברי חז"ל שאסרו אתרוג המורכב, לא ידע להשיב, רק אולי נשתנה כעת הזמן והאוויר. ואנכי בעצמי ראיתי כי רובא דרובא אתרוגי מאה"ק המה חלקים ואין להם בליטות ושקועות, וגם בחנתי מידו אתרוגים ומצאתי גם הסימן השלישי שהגרעינים שוכבים לרוחב כמו לימונע, והאיש הנ"ל אמר לי בפירוש שמורכבים עם לימונע. ואח"כ ראיתי בהעיתון הנקרא היינט היוצא בעיר ווארשה ונדפס בשם כותב א' ושמו: ר' טריוואקס היושב בתל אביב, שמה שכמה רבנים לפללו בדבר אתרוגים מורכבים לא הי' להם ידיעה בענינים אלו יען כי לא נמצא עץ אחד מני אלף אתרוג שאינו מורכב, כי כולם מורכבים הן באה"ק והן בחו"ל. ורק החילוק הוא, שבאה"ק היה מורכבים בזיעת אפים של יהודים, ובהאי קורפו המה מורכבים בדם יהודים שנשפכו כמים, ועוד דברים כאלו. והכלל היוצא מדבריו שאתרוג שאינו מורכב אינו בנמצא, כי אילן שאינו מורכב אינו נושא פירות, ואם נושא פירות אינם מהודרים, ואין להם שום תואר. וגם עוד אמר שאילן כזה לא יוכל לחיות ולישא פירות רק שנה או שנתיים לא יותר. והנה אתרוג מורכב לפי"ד הלבוש הובא בטו"ז ובמג"א או"ח סי' תרמ"ח ומ"ט ופמ"ג ובאה"ט ובשע"ת ובזל"א הספרדי או"ח ובעקרי הד"ט או"ח סי' לג כולם בסגנון אחד נבאו לאיסור, ועוד כמה וכמה מהפוסקים ומהם ג"כ מתירים, אבל הלא גם מעכת"ה כתב בפירוש בהיתרו שהעמיד שומרים ועדים נאמנים לשמור שלא ירכיבו ואולי נשתנה כעת.

וגם דקדקתי בהכשירים ותעודות מהרה"ג זאנענפעלד הוא מעיד רק שהאתרוגים המה מגנות ופרדסים ועובדי ישראל, אבל אם המה אינם מורכבים אינו זוכר, ואנא זיל קרי ביה רב הוא להעיד דבר כזה. ובין ובין כך מורה עלה על ראשי, ע"כ באתי בזה לשאול את פי מעכת"ה מה דעתו בזה. כי דבר כזה יוכל להזיק את כל האתרוגים הבאים מאה"ק יען כי הסימנים מעידים ומגידים שכן הוא.⁵⁶ ומאד אוותא נפשי לדעת פתשגן קושט דבר אמת למען אדע אם יגזור השם בחיים איך להתנהג האם להביא אתרוגי ארצינו או לחדול, כי מה לי להתערב בדבר

56 הראי"ה קוק לא סמך על סימנים אלו כמבחינים בין אתרוג מורכב לבין אתרוג לא מורכב: עץ הדר השלם, אות ח (עמ' מה-מו), ובדברי המבוא לספר, עמ' 15-16. לפיו, על הסימנים סמכו בשעת הדחק, כדי לנסות לברר האם האתרוג לא מורכב (אגרות הראיה, א, אגרת קיד, עמ' קמה).

מחלוקת הפוסקים שרוב העולם נזהרים מלברך על אתרוג מורכב ואפי' מיום שני ואילך, וכבר שוויא אנפשי מלתא דאיסורא רובם ככולם. אך פקודתי שמרה נפשי ולתשובתו אחכה.

והנני חותם בברכה המשולשת כי בן אהרן גם אנכי, וכהנא מסייע כהנא. צבי הירש שוואדראן הכהן בן לאאמו"ר הרה"ג וכו' האב"ד ברעזאן זלה"ה [חותמת: צבי שוואדראן, לבוב]